सिद्धांतकौमुदी चौरार्थ ख

सिद्धान्तप्र[illegible]

१३५

भवंतीत्यर्थः।संस्कर्त्वंस्यच्छविद्भूषणेपि सुट्।संस्कृतं भक्षाइति ज्ञापकात्वा परिनिविभ्यइति षः।परिष्करोति।सिवादीनां वा।
पर्यष्कषीत्।पर्यस्काषीत्।उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च।उपात्कृञः सुट्स्यादेष्वर्थेषु।चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः।
प्रतियत्नो गुणाधानं।विकृतमेव वैकृतं विकारः।वाक्यस्याध्याहारः आकांक्षितैकदेशपूरणं।उपस्कृता कन्या।अलंकृतेत्यर्थः।
उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिताइत्यर्थः।एधोदकस्योपस्कुरुते।गुणाधानं करोतीत्यर्थः।उपस्कृतं भुङ्क्ते।विकृतमित्यर्थः।उपस्कृ
तं ब्रूते।वाक्याध्याहारेण ब्रूतेइत्यर्थः।सुट्कात्पूर्वः।अभ्यासव्यवायेपि सुट्।संचस्कार।कात्पूर्वइति त्यामाभिप्रत्याख्या
तं।तथा हि।सर्वे धातुरुपसर्गेण युज्यते।अंतरंगत्वात्सुट्।ततो द्वित्वं।एवं च ऋतश्च संयोगादेर्गुणः।संचस्करतुः।ह्रस्व
त्वे ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे कृञोऽसुट इति वक्तव्यं।।तेन संस्कृत्वा स्वरस्येट्।संचस्करिथ।संचस्करिव।गुणोर्तीति
सूत्रे नित्यं छंदसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते।नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न।संक्रियात्।ऋतश्च सं

योगादेरित्ति लिङ्। सिचो र्नेट्। एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्यते उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात्। संस्कृषी
ष्ट। समस्कृत। समस्कृषातां। इति तनादयः। डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। क्र्यादिभ्यः श्ना। क्रीणाति। ई हल्यघोः। क्रीणीतः। इत्वात्पू
र्वं ऊरंतादेशः परत्वान्नित्यत्वादंतरंगत्वाच्च। (पठ्यते तु नवगणीपठितेभ्योपि क्वचित्स्वार्थे णिच्। रामो राज्यमचीकरत् इत्यादौ यथेत्याहुः।
चुरादिभ्य एव बहुलं णिजिति स्वार्थ इत्यन्ये। सर्वे पदार्थाः अर्थो येषु स्थिताः। णिङ्गान्निरसने। शृंगवादिनः प्रातिपदिकान्निरस
नेर्थे णिङ् स्यात्। हस्तौ निरस्यति हस्तयते। पादयते। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च। श्वेता
श्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते णिङ् धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टे नाति क्रमति वा श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वयते॥ ॥६९॥॥
गालोडितं वाचां विमर्शः तत्करोति गालोडयते। आह्वरयते। केचित्तु णिचमेवानुवर्तयंति तन्मते परस्मैपदमपि॥ पुच्छा
दिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धे णिङ्ग्रहणादेव बहुलं वचनादात्मनेपदमस्ति। मास्तु पुच्छमांडेति णिङ्विधिः। सिद्धान्तेऽयं यथा)

स्वं रुस्याद्भावः॥ ततः श्नाभ्यस्तयोरात्याल्लोपः। क्रीणंति। क्रीणीते। क्रीणाते। क्रीणते। चिक्राय। चिक्रियतुः। चिक्रयिथ। चिक्रेथ॥ चि
क्रियिव। चिक्रियिषे। क्रेता। क्रेष्यति। क्रीयात्। क्रेषीष्ट। अक्रैषीत्। अक्रेष्ट। प्रीञ् तर्पणे कांतौ च। प्रीणाति। कामना। प्रीणाति।
प्रीणीते। श्रीञ् पाके॥ मीञ् हिंसायां। हिनुमीना। प्रमीणाति॥ प्रमीणीतः। मीनाति। मिनोतीत्यत्र विषये आत्वं। ममौ। मिम्यतुः॥ ममि
थ॥ ममाथ। मिम्ये। माता। मास्यति। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टां। अमास्त। षिञ् बंधने। सिनाति। सिनीते। सिषाय।
सिष्ये। सेता। स्कुञ् आप्रवणे। स्तंभुस्तुंभुस्कुंभुस्कुंभ्यः श्नुश्च। वा स्यात्। स्कुनोति। स्कुनुते। स्कुनाति। स्कुनीते। चुस्काव
चुस्कुवे। स्कोता। अस्कौषीत्। अस्कोष्ट। स्तंभ्वादयश्चत्वारः सौत्राः। सर्वे रोधनार्था इत्येके माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तंभनार्थौ॥
द्वितीयो निष्कोषणार्थः। चतुर्थो धारणार्थ इत्याह। सर्वे परस्मैपदिनः। नलोपः। विष्टभ्नोति। विष्टभ्नाति। अवष्टभ्नोति।
अवष्टभ्नाति। अवतष्टंभ। उदस्तंभित्यपड्। व्यष्टभत्। व्यष्टंभीत्। स्कुभ्नोति। स्कुभ्नाति। वेः स्कभ्नातेर्नित्यं। वेः परस्य स्कभ्नातेः॥
सस्य षः स्यात्॥ विष्कभ्नोति। विस्कभ्नोति। स्कुभ्नाति। हलः श्नः शानज्झौ। हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे। स्तभान। स्क
भान। स्कभान। पदे स्तभुहीत्यादि॥ युञ् बंधने॥ युनाति। युनीते। योता। क्नूञ् शब्दे। क्नूनाति। क्नूनीते। क्नविता॥ द्रूञ् हिंसा

स्कुवान। स्कुभ्नोति।

63

दॄ॰ हिंसायां। दृणाति। दृणीते। पूञ् पवने। पाहीतं। ह्रस्वः। शिति परे। पुनाति। पुनीते। पविता। लूञ् छेदने। लुनाति। लुनीते॥
स्तॄञ् आच्छादने। स्तृणाति। स्तृणीते। तस्तार। तस्तरतुः। स्तरीता। स्तरीता। स्तृणीयात्। स्तीर्यात्। आशिषि स्तीर्यात्। लिङ्
सिचोरिति वेट्। न लिङि। वृतः इटो लिङि दीर्घो न स्यात्। स्तरिषीष्ट। उश्चेति कित्वं। स्तीर्षीष्ट। सिचि च परस्मैपदे विति न दीर्घः।
अस्तारीत्। अस्तारिष्टां। अस्तरिष्ट। अस्तीर्ष्ट। कॄञ् हिंसायां। कृणाति। कृणीते। चकार। चकरे। वृञ् वरणे॥ वृणाति। वृ-
णीते। ववार। ववरे। वरिता। वरीता। आशिषि। उदोष्ठ्यपूर्वस्य। वूर्यात्। वरिषीष्ट। वूर्षीष्ट। अवारीत्। अवारिष्टां। अ-
वरीष्ट। अवूर्ष्ट। धूञ् कंपने। धुनाति। धुनीते। दुधविथ। दुधोथ। दुधुविव। धोता। धविता। स्तुसुधूञ्भ्य इतीट्। अधा-
वीत्। अधविष्ट। अधोष्ट। अथ ब्वादयः परस्मैपदिनः॥ शॄ हिंसायां। शृणाति। ह्रस्वो वेति वा ह्रस्वः शृणीयात्। अस्वदी-
र्घाच्छत्वृताम् इति गुणः। शशरतुः। शशरतुः। शश्रुः। कादि नियमेन निषेधस्य तत्कादि नियमेन बाधः। शशरिथ। शशरिव। श-
रिता। शरीता। शीर्यात्। अशारिष्टां। पॄ पालनपूरणयोः। पप्रतुः। पपरतुः। आशिषि पूर्यात्। वॄ वरणे।
भरणेऽप्येके॥ भॄ भर्त्सने। भरणेऽप्येके। मॄ हिंसायां। मृणाति। ममार। दॄ विदारणे। दद्रतुः। ददरतुः। जॄ वयोहानौ॥

चु०॥५
अवारिष्ट

॥६३॥

न३

ती३

दादिकस्येवइषेयहणंनतुइष्यतीस्मात्योरित्याङ्कुः एषिता।वस्त्रात्तस्त्राइस्मातेरपिइडुविकल्प उचितः। तथाच वार्त्तिकं। इषेस्तका
रे। स्यन्न्रत्ययास्वतिषेधइति। विषविप्रयोगे।। विष्मातिविष्टा। तुषप्लुषस्नेहनसेवनपरणेषु। प्रुष्माति। प्लुष्माति। पुषप्लुष्टो।
पोषिता। प्लुष्क्त्वेयेमोषित्त्। खचभूतनप्रादुर्भावे। भूतप्रादुर्भावोत्तिक्रान्तोत्पत्तिः। खञ्जाति। वांतायमित्येके। छूो। स्फुडनू
नासिके च।। स्तुत्ध्वस्पर्छस्पवस्पच्छमात्रराणुठष्टताबादेशो। स्नाऽनुसिके ऋकोफलादेच। छिनाति। खोनाति। चखाव। चखवि
ते ता। शानच्यरत्वाहृष्ठितेहलं तत्वाभावान्नशानचू। खेोनीहि। हिठच। छुत्वं। हिठणाति। यहउपादाने। स्वरितेत्।। यहिज्या।
यह्णाति। यहोलिटिदीर्घः।। एकाचोयहेर्विहितस्येटोदीर्घः स्यात्। नतुलिटि। यहीता। जिरितु। उर्यहियः। यह्णात्।
यहीषीष्ट।। ह्मन्तेतिनवृद्धिः। अयहीत। अयहीष्टां। अयहीष्टाः। अयहीषातां। इतिक्र्यादयः। चुरस्तेये। सः पापपाशक [illegible]
क्षीगात्। ठश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच्। एभ्योणिच्स्यात्। चूर्णोतेभ्यः प्रातिप [illegible] र्थ

इत्येवसिद्धौ। तेषामिह ग्रहणं चपं वार्थं चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे पुगंतेत्ति गुणः। सनाद्यंता इति धातुत्वं। तिश्शपादि गुणा
यादेशौ। चोरयति। णिचश्च। णिजंतादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले। चोरयते। चोरयामास। चोरयिता ८२
चोर्यात्। चोरयिषीष्ट। णिश्रित्तिचङ्। णौ चङीति ह्रस्वः। द्वित्वं। हलादिः शेषः। दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः। अचूचुर
अचूचुरत् त्। चिति स्मृत्यां। चिंतयति। अचिचिंतत्। चितेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिंगं। तेन चिंत्यतेत्
६५ त्यादौ न लोपेन। चिंतति। चिंतेत्। एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके। अतएव कुहलि स्पच वर्तिक ताडगणलुः। उ ॥६५॥
गलुरित्युदाहृतवान्तः। विशेषापेक्षमित्यपरे। अतएवाप्यूषाद्वित्यस्य न वैयर्थ्यं। यत्रि संकोचे। यंत्रयति। यंत्रेति पठि
तुं शक्यं। पदयुदिल्करणाद्यंत्रतीति माधवेनोक्तं। तच्चिंत्यं। एवं कुद्रितविमात्रेषु। स्फुडि परिहासे। स्फुंडयति। इदि
त्करणात् स्फुडयति। स्फुरातिपाठे तु रं। स्फुंटयति। तद्दर्शनाकनपो। कुद्रि अनृतभाषणे। कुंद्रयति। लडउपसे

वर अवस्पंदने ३

वायां। लाडयति मिदि स्नेहने ॥ मिंदयति। मिंदति। ओ लडि उत्क्षेपणे। ओलंडयति ओलंडति। ओकारइदित्येके। लंडय
लंडकिति उकारादिरित्यन्ये। जल अपवारणे। लजइत्येके। पीड ओ गाहने। पीडयति। भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडाम
न्यतरस्यां। एषामुपधायाङ्कस्वो वास्याच्चङ्परेणौ पे। अपिपीडत्। अपिपीडत्॥ नट अवस्पंदने नाट्यं। स्रथ प्रयत्ने। प्रस्था
नइत्येके। बध संयमने। बाधयति। बंधेति चान्द्राः। पॄ पूरणे। पारयति। दीर्घोऽयं रणं णिच। पाक्षिक लेलिंगे। तद्वि
सदृकत्वायाएवं पूर्णा। तिपिपर्त्तिभ्यां परिते त्यादि सिद्धावपि पपति परत इत्यादि सिद्धिः फल। उर्जबलप्राणनयोः
पक्षपरिग्रह। वर्ण श्रीर्णप्रेरणे। वर्ण वर्णनइत्येके। प्रथ प्रख्याने। प्राथयति। नान्ये मितोऽहेतावितिवक्ष्यमाणत्वान्म्ला
स्यमित्वं। अत्स्मर दृत्वर प्रथम्रदस्त स्पशां। एषामभ्यासस्य अकारो तादेशः स्याच्चङ्परेणौ। इत्वापवादः। अप प्रथ
त्। पृथ प्रक्षेपे। पर्थयति। उर्कीर्त्त। उपधायाश्च वर्णस्थाने चास्याद्धाचङ्परेणौ। इरराम पवादः। अपीपृथत्।

सि०त्ति०

66

अप पर्यत्त। पथ इत्येके। पाथयति। षब संबंधने। संबयति। अससंबत्त। चोवच॥ अशाशंबत्त। सांब इत्येके। भर्त्स
अदने। कुद्द छेदन भर्त्सनयोः॥ श्रण इत्येके। कुद्दयति। कुदत्तुद्द। अभीभावे। अद्दधुद्द अनादरे॥ अद्दयति। अयं द्दोपधः॥
छुत्वस्यासिद्धत्वान्नेशाल्तिनिषेधः। आदिदत्त। लुंठ स्तेये। लुंटयति। लुंटत्ती। तितुनुटिस्ते युइति मोवादि
श्वं०ठ०अ ४ कस्य शाठेस्वकारगात्यो॥ अठि इत्येके। तुजि पिजि हिंसा बलादाननिकेतनेषु॥ तुंजयति। पिंजयति। इदित्करणात् तुंजति। पिंज
ति। तुज पिज इति केचित्॥ लजि लुजि इत्येके॥ पिस गतौ। पेसयति। पेसती तिश पिगतं। षांत्वसामप्रयोगे॥ श्वल्कवल्क परिभा ॥ ६६ ॥
षणे॥ ष्णिह स्नेहने। स्फिट इत्येके। स्मिट अनादरे। अषोपदेशात्वान्नषः। असिस्मिटत्। ष्मिङ् अनादर इत्येके। ङित्वस्या
वयवे चरितार्थत्वात् लिजंत्तान्नङ्। स्माययते। श्लिष श्लेषणे। पथि गतौ। पंथयति। पेथयति। पिछ कुट्टने॥ छदि संवरणे।

छंदयति ॥ श्रण दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति । तड आघाते । ताडयति । खड खडि कडि भेदने । खाडयति । खंडयति ।
खंडति । कंडयति । कंडति । कुडि रक्षणे । गुडि वेष्टने । रक्षण इत्येके । कुठि इत्यन्ये । अवकुंठयति । अवकुंठति । गुठि इत्यपरे । खुडि खंडने
। वटि विभाजने । वाडि इत्येके । मडि भूषायां हर्षे च । भडि कल्याणे ॥ छर्द वमने । पुस्त बुस्त आदरानादरयोः । चुद संचोदने । नक्क नाश
ने । णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयं । नक्कयति । चक्क चुक्क व्यथने । क्षल शौचकर्मणि । तल प्रतिष्ठायां । तुल उन्माने । तोलयति । अ
तुलत । कथं तुलयति । तुलनादित्यादि । अतुलोपमाभ्यामिति निपातनाद्दंडं तस्य तुला शब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ दुल उत्क्षेपे
पुल महत्त्वे । चुल समुच्छ्राये । मूल रोहणे । कल विल क्षेपे । विल भेदने । तिल स्नेहने । चल भृतौ । पाल रक्षणे । लूष हिंसायां । शुल्ब मा
ने । सर्ज्ज च । चुट छेदने । मुट संचूर्णने ॥ पाडि पसि नाशने ॥ पंडयति । पंडति । पंसयति । पंसति । व्रज मार्गसंस्कारगत्योः । शुल्क अति
स्पर्शने । चपि गत्यां । चंपयति । चंपति । क्षपि क्षांत्यां । क्षंपयति । क्षंपति । छजि कृच्छ्रजीवने । श्वर्त गत्यां । श्वभ्र च । ज्ञप मिच्च । ज्ञपयति

ज्ञपधातुः

धफर

ने॰ ज्ञापने च वर्त्तते। मितां ह्रस्वः। मितामुपधाया ह्रस्वः स्यादित्यपरे। ज्ञपयति। यम च परिवेषणे। चान्मित्। परिवेषणमिह वे
67 ष्टनं॥ ननु भोजनानापि वेष्टना। यमयं चन्द्रं परिवेष्टत इत्यर्थः। चह परिकल्कने। चहयति। अचीचहत्। कथादेरेव स्यामो
णस्य ह्रस्व इदं तत्त्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न। अचचहत्॥ चप इत्येके। चपयति। रह त्यागे इत्येके। अरीरहत्। कथा
देस्तु। अररहत्। बल प्राणने। बलयति। चिञ् चयने। चिस्फुरोर्णौ। आत्वं वा स्यात्। अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ।
चपयति। चययति। ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः॥ चयते। प्रणिचयति। प्रणिचययति। नान्ये मितो हेतौ। अहेतौ संवरणे। षट्ट
स्वार्थे णिचि ज्ञप्यादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः। तेन शामादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं न। घट्ट चलने। मुस्त संघाते॥ खट्ट चुबि[illegible] हिं स्फिट्ट। द्दु॥ ॥
सायां॥ पूल संघाते। पूर्ण इत्येके। पुण इत्यन्ये। पुंस अभिवर्द्धने। टकि बंधने। टंकयति। टंकति॥ धूस कान्तिकरणे। धूसयति। दंत्यो
तः। मूर्द्धन्यान्त इत्येके। तालव्यान्त इत्यपरे। कीट वर्णे। चूर्ण संकोचने। पूज पूजायां। अर्क स्तवने। तपन इत्येके॥ शुठ आ

लस्य। लुठि शोषणे। लुंठयति। लुंठति। डुड प्रेरणे। गड मार्ज शब्दार्थौ। गाडयति।। मार्जयति। मर्च च। मर्चयति। घट्ट स्तवने। स्थाव
रण इत्येके। पार्थिव विस्तारवचने। पंचते। इति पृथ्वर्थस्य शपि गतं। तिज निशाने। तेजयति। हृ तसंशारुने। उपधायाश्च। धातो
रुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् रपरत्वं। उपधायां चेति दीर्घः। कीर्तयति। उऋत्। अचीकृतत्। अचिकीर्तत्। वर्ध छेदनपूरणयोः।।
कुबि च्छादने।। कुंबयति। कुंबति। कुभि इत्येके। लुबि तुबि अदर्शने। अर्दन इत्येके।। ह्लप व्यक्तायां वाचि। क्लृप इत्येके। चुटि छे
दने। इल प्रेरणे। एलयति। ऐलिलत्। म्रक्ष म्लेच्छने।। म्लेछ अव्यक्तायां वाचि।। ब्रूस बर्हि हिंसायां। केचिद् गर्ह गर्द शब्दे
गर्ध अभिकांक्षायामिति पठंति। गुर्द पूर्व निकेतने।। जसि रक्षणे। मोक्षण इत्येके। जंसयति। जंसति। ईड स्तुतौ। जसु हिं चि२
सायां।। पिडि संघाते। रुष रोषे। रुट इत्येके। डिप क्षेपे।। ष्टूप समुच्छ्राये।। आ कुस्मादात्मनेपदिनः।। कुस्म नाम्नो वेति वक्ष्यते त
मभिव्याप्येत्यर्थः। अकर्तृगामिफलार्थमिदं। चित संचेतने। चेतयते।। अचीचितत। दशि दंशने। दंशयते। अददंशत।। ३

प२

तत्रिधातुः कुटुंबधारणे (marginal note)

॥६८॥ 68

दित्वाभिन्नभावे।दंशति।आकुस्मीयमात्मनेपदं।णिजंतं नियोगेनैवेति व्याख्यातारः।नलोपे संज्ञि साहचर्यादस्वादेरिव

ग्रहणं।दसि दर्शनदंशनयोः।दंसयते।दंसति।दसेत्यप्येके।डपि संघाते।तत्रि कुटुंबधारणे।तंत्रयते।चांद्राः धातुद्वयमि

ति मत्वा कुटुंबयते इत्युदाहृति॥मंत्र गुप्तपरिभाषणे॥स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः।तर्ज भर्त्स तर्जने।वस्त गंध अर्दने।वस्तयते।

गंधयते।विष्क हिंसायां॥हिष्केत्येके।निष्क परिमाणे॥लल ईप्सायां।कूण संकोचे।तूण पूरणे।भ्रूण आशाविशंकयोः॥श

पक्षापूजा ठ श्लाघायां।स्यम वितर्के।गूर उद्यमने।शम लक्ष आलोचने।नान्ये मित इति मित्त्वनिषेधः॥शामयते।कुत्स अवक्षेपणे।त्रुट

छेदने।चुट इत्येके॥गल स्रवणे।भल आमंडने॥कूट आप्रदाने।अवसादे इत्येके॥कुट्ट प्रतापने॥वंचु प्रलंभने।वृष शक्ति ॥६८॥

बंधने।शक्तिबंधनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिसंबंध इत्यन्ये।वर्षयते॥मद तृप्तियोगे।दिवु परिकूजने।गृ विज्ञाने।गारयते।विद चेतना

ख्याननिवासेषु।वेदयते।सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विंते विचारणे।विंदते विंदति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात्॥मन

स्तंभे।मानयते॥युजुगुप्सायां॥यावयते।कुस्मनाम्नो वा।कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्त्तते॥कुस्मयते॥॥अथुकुस्मत।
अथ वा कुस्मेति प्रातिपदिकं। ततो धात्वर्थे णिच्॥इत्याकुस्मीयाः॥चर्च अध्ययने॥बुक्क भाषणे॥शब्द उपसर्गादाविष्कारे
च।चाङ्गाषणे।प्रतिशब्दयति।प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः।अनुपसर्गाच्च।आविष्कार इत्येव।शब्दयति॥कण निमीलने
६ ने।काणयति।णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः।काण्यादीनां वेति विकल्प्यते।अचीकणत्।अचकाणत्॥जनि नाशने।जं जंजयति ४
नति।स्पद हरणे॥स्पन्दयति।अस्पस्पुदत्॥जसु ताडने॥जासयति।जसति।पश बन्धने।पाशयति।अम रोगे।आ
मयति॥नान्ये मित इति निषेधः।अमन्त्यादेशोऽपि गतः।तस्माद्वृद्धिरुमलो।आमयति।चट स्फुट भेदने।विकासे शब्दोऽयः।स्फुटति स्फो
टयति इत्युक्तो।घट संघाते।घाटयति।हन्त्यर्थाश्च।नवगणपठिता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः॥दिवु मर्दने।देवयति।दे
वतीत्यपि।अर्जे प्रतियत्ने।अर्जयति।अयमर्थान्तरेपि॥द्रव्यमर्जयति।घुषिर् विशब्दने।घोषयति।घुषिर् विशब्दन इति स्तत्रेऽविशब्दन इति नि

२१ २

विधाक्लिंगादिनित्योऽस्य णिचू। घोषयति। इरित्वादङ्। अघुषत अजूघोषीत्। एवं तस्यानु। अन्ये तु घुषक्र॥ आङः क्रन्दसातत्ये। आभो
69 वादिकः क्रन्दधातुरान्कनाद्यर्थत्वे क्रः एसे वाङः सर्वो णिचं लभते सातत्ये। आक्रन्दयति। अन्ये तु आङः सर्वो घुषिः क्रन्दसा
तत्य इत्याहुः। आघोषयति। लिस शिअयोगे। तसि भूष अलंकरणे। अवतंसयति॥ भूषयति। अर्ह पूजायां। ज्ञा नियो
गे। आज्ञापयति। भज विश्राणने। ऋघुव हसने। आशार्हत्। अजीघृषत्। त्यत निकारोपस्कारयोः। रक लग आस्वा
दने। रघ इत्येके। रगेत्यन्ये। अंचु विशेषणे। अंचयति। दीत्वमिङ्कि आर्षं। अत एव विभाषितो णिच्। अंचति। एवं अधु
असुप्रवृत्तीनाम पिबोध्यं। लिगि चित्रीकरणे। लिंगयति। लिंगति। मुद संसर्गे। मोदयति सक्तून् घृतेन। त्रस धारणे। ग्रह ण इत्येके ॥ई ए॥
वारणे इत्यन्ये। उध्रस उंछे। उकारो धात्ववयव इत्येके॥ नेत्यन्ये। ध्रासयति। उध्रासयति। मुच प्रमोचने। चोवसने हछेदापह
रणेषु॥ चर संशये। चुस सहने। हसने चेत्येके। च्यावयति। च्युस इत्येके। च्योसयति। मुचोऽवकल्कने॥ मुचकल्कनं मिथ्याकरणम्

ति२ मोरनेर

त्यके। चिंतनमित्यन्ये। भावयति॥ क्लपेश्च। कल्पयति। ग्रास स्वद सर्वकर्मकात्त॥ स्वदिमभिव्याप्य सं भवत्क र्मण्य एवणिच्। य

सग्रहणि॥ ग्रासयति फलं। पुष धारणे। पोषयत्याभरणं॥ दल विदारणे। दालयति। पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि

भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोक लोचृ णद कुप तर्क वृत्तु वृधु

भाषार्थाः। पाटयति पोटयति। लोटयति। तुंजयति। तुंजति। एवं परेषां। घाटयति। घंटयति। नान्त्योपिशासृ दितां।

ति चङ्लोपिनः। शास्तेः ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ् परे णौ। अलुलोकत्त। वर्तयति। वर्द्धयति। उदित्वाद्

र्धति। वर्द्धति। रुट लजि जसि दसि मृश रुशिशी कनट पुटि जि चि रघि लघि त्र हि रंहि महि च। लडि तड नल च॥ पूरी आ

प्यायने। ईदित्वं निष्ठायामिणिनिषेधाय। अत एव णिज्वा। पूरयति। पूरति। रुज हिंसायां॥ ष्वद आस्वादने। स्वादइत्ये

के। ऊर्म्सि षदत्त॥ दीर्घस्य षोपदेशत्वाद सिस्वदत्त। आधृषाद्वा इ त्युर्द्ध्वं विभाषितं णिच्। धृष धातुमभिव्याप्य॥

युज१ष्ट्च संयमने। योजयति॥ योजति। अयोजीत्। पर्चयति। पर्चति। पर्चिता। अपर्चीत्। अर्चेत्यजायां। षह मर्षणे। साहयति।
70 स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवं। ईर्ष्ण्दि पेलोऽपी करणे॥ लापयति। लाययति। लयति। लेता। वृजी वर्जने। वर्जने।
वर्जयति। वर्जति। वृञ् आवरणे। वारयति। वरते। वरिता। वरीता। ज्वर वयोहानौ। जारयति। जरति। जरिता। जरीता।
जिव। ज्यायति। ज्रयति। ज्रिता। रिच वियोजन संपर्चनयोः॥ रेचयति। रिक्त। शिष अस्सर्वोपयोगे। शेषयति। शेषति।
शेष्टा। अशिक्षत्। अयं विश्वेऽतिशये। तप दाहे। तापयति। तपति। तप्ता। स्वपत्रतौ। संदीपने इत्येके। तर्पयति।
तर्पति। तर्पिता॥ छृदी संदीपने। छर्दति। छर्दयति। छर्दिता। छर्दिष्यां सेसिवीति विकल्पोनासा। तृपीन्त्रोधो।दि॥७०॥॥
क स्यैव ग्रहणात्। तृप तृम्प वृप वृम्प संदीपन इत्येके। छर्पयति। दृभी भये। भेदे त्ति ये। दर्भति। दर्भिता। दृभ संदर्भे तो। दृ
भ संदर्भे। अयं तु दादावीदित्। ग्रथमोक्षणे। हिंसायामित्येके। मी गतौ। मापयति। मयति। मेता। ग्रंथ बंधने॥ ग्रंथय

तिग्रंथति॥ शीक आमर्षणे॥ वीकच। अर्द हिंसायां॥ स्वरितत्वात्। अर्दयति। अर्दति। अर्दते। हिसि हिंसायां। हिंसयति। हिंस
ति। हिनस्ती तिअभिगतं। अर्ह सडांयां। आङः षदे पद्यर्थे। आसादयति। आसीदति। प्राप्नोति सीदादेशः। आस्तां। आसा
सीत्। शुंध शौचकर्मणि। शुंधति। अशुंधीत्। अशुधिष्टां। छद अपवारणे। स्वरितेत्। जुष परितर्कणे। परितर्कणमू
हो हिंसा वा। परितर्पण इत्यन्ये। परितर्पणं पूर्वत्र प्रीतिक्रिया। जोषयति। जोषयति। प्रीतिसेवनयोर्जुषते तुदादौ। धू
ञ् कंपने णाविति घिक्त्वा। धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। धूनयति। धवति। धवते। किंतु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीण
तिसाहचर्यात् क्र्यादेरेवनुकमाडुः। धावयति। अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च। स्वदौ ह्रस्वश्च। तथा च कविरहस्ये। धूनोति
चंपकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तं॥ वायुर्विधूनयति चंपकपुष्परेणून्यत्कानने धवति
चंदनमंजरीश्च॥ प्रीञ् तर्पणे। प्रीणयति। धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तो नापाठैतु धापयति। घयति। प्रयते। श्रंथ ग्रंथ सं

दौ

श्रीणातेरेव लिखितत्वात् प्रीञः
नुग्वक्तव्य

७।

दर्शे।आप्लृं लंभने।आपयति।आपयति।आप्ता।आपत्।स्वरितेदयमित्येके।आपते।तनु श्रद्धोपकरणयोः।।उपसर्गा
च्चदैर्घ्ये।तानयति।वितानयति।तनति।चन श्रद्धोपहननयोरित्येके।चानयति।चनति।वद संदेशवचने।वादयति।स्व
रितेत्।वदति।वदते।अनुदात्तेदित्येके।ववदतुः।ववदिथ।ववदे।वध्यात्।वच परिभाषणे।वाचयति।वचति।वक्ता।अव
दीत्।मान पूजायां।मानयति।मानति।मानिता।विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नंतः।स्तंभेमानयते इत्याकुस्मी
यः।।मन्यते इति दिवादौ।तनुत इति तनादौ।भू प्राप्तावात्मनेपदी।भावयते।।भवते।णिच्सन्नियोगेनैवात्मने
पदमित्येके।।भवति।गर्ह विनिंदने।मार्ग अन्वेषणे।।कठि शोके।उत्पूर्वोयमुत्कंठायां।कंठते इत्यात्मनेपदी।गणः।मृजू ।७२।।।
शौचालंकारयोः।मार्जयति।मार्जति।मार्जिता।मार्ष्टि।मृष तितिक्षायां।स्वरितेत्।।मर्षयति।मर्षति।मर्षते।मृष्यति।मृ
ष्यते इति दिवादौ।।मर्षणेऽपि मर्षति।धृष प्रसहने।धर्षयति।धर्षति।इत्याधृषीयाः।।अथादंताः।कथ वाक्यप्रबंधे।।—

अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः। कथयति। अल्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ॥ अचकथत्। वर ईप्सायां। वरयति। वारयतीति
गतं। गण संख्याने। गणयति। ई च गणः। गणेरभ्यासस्य ईत्स्यात् चङ्परे णौ चादत्॥ अजगणत्। अजीगणत्। शठ श्वठ स
म्यगवभाषणे॥ पट वट ग्रंथे॥ रह त्यागे। अररहत्। स्तनगदी देवशब्दे॥ स्तनयति। गदयति॥ अजगदत्॥ पत गतौ वा। वा णि
जंतः। वाऽदंत इत्येके। आद्ये पतयति। पतति। पतांचकार। अपतीत्। द्वितीये पातयति। अपीपतत्। पष अनुपसर्गात्। =नु ४
गतावित्येव॥ पषयति। स्वर आक्षेपे। स्वरयति। रच प्रतियत्ने। रचयति। कल गतौ संख्याने च। चह परिकल्कने॥ परिक
ल्कने॥ परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च॥ मह पूजायां। महयति। महतीति त्वपि गतं। सार कृप श्रथ दौर्बल्ये॥ सारयति। कृपय
ति। श्रथयति। स्पृह ईप्सायां॥ भाम क्रोधे। अबभामत्। सूच पैशुन्ये॥ सूचयति। अपोपदेशत्वान्न षः। असुसूचत्। खेट
भक्षणे॥ तृतीयांत इत्येके। खोट इत्यन्ये॥ क्षोट क्षेपे। गोम उपलेपने। अजुगोमत्। कुमार क्रीडायां। अचुकुमारत्।

दे

शीलँ उपधारणेऽभ्यासः। साम सांत्वप्रयोगे। असमामत्। षाम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत्। वेल्ल कालोपदेशे। वेलयति।
७२ काल इति पृथग्धातुरित्येके॥ कालयति। पल्यूल लवनपवनयोः। वात सुखसेवनयोः। गतिसेवनयोरित्येके। वातयति। अ
ववातत्। गवेष मार्गणे। अजुगवेषत्। वास उपसेवायां। निवास आच्छादने। भाज पृथक्कर्मणि। सभाज प्रीतिदर्शनयोः।
प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये। सभाजयति। ऊन परिहाणे। ऊनयति। औनोनत्। युणिङ् इति सर्वे पृथ्वे[illegible]ति क्रमव्येवर्गप्र ये
त्याहारउकारग्रहो लिंगोणि चित्रश्च आदेशो न स्याद्द्वित्वकार्यमिति। यच्चद्वित्वे कृतेऽभ्यासात्तु खंडस्य प्राद्यो ऽध्रक्रिया
यां परिनिष्ठितरूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः। लोपकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्तदिति सिद्धं। प्रकृते ॥७२॥ ॥
तुनशब्दस्य द्वित्वं ततउत्तरखंडेऽल्लोपः। औननत्। मा भवानूननत्। ध्वन शब्दे। अदध्वनत्। कूट परितापे। परिदाह
इत्यन्ये। संकेत ग्राम कुण गुण चामंत्रणे॥ चात्कूटोऽपि। कूटयति। संकेतयति। ग्रामयति। कुणयति। गुणयति। पाठांतरं॥

केत श्रावणे निमंत्रणे चाकेतयति। निकेतयति। कुण गुण चामंत्रणे। चकारात्कौतकूणसंकोचनेऽपीति। स्तेन चौर्ये। अतिस्तेन
त्। आगर्वादात्मनेपदिनः। पदगतौ॥ अपपदत। गृह ग्रहणे। गृहयते। मृगयते। मृग्यतीति वं ङ्वादिः। कुह विस्मापने। शूर वी
र विक्रांतौ। स्थूल परिबृंहणे। स्थूलयते। अतु स्थूलत। अर्थ उपयाच्ञायां। अर्थयते। आर्थयत। सत्र संतानक्रियायां।
अससत्रत। अनेकाच्त्वान्नषोपदेशाः। सिसत्रयिषते। गर्व माने। गर्वयते। अदंतत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः। धातोरं
तवदातः। लिङ्घाश्च फलं। एवमग्रेपि॥ इत्यागर्वीयाः। सूत्र वेष्टने। सूत्रयति। असुसूत्रत। मूत्र प्रस्रवणे। मूत्रयति। रू
क्ष पारुष्ये। पार तीर कर्मसमाप्तौ। अपपारत्। अतितीरत्। पुट संसर्गे। पुटयति। धेक दर्शने। इत्येके। अदिधेकत्।
कत्र शैथिल्ये। कत्रयति। कर्त्रमित्यप्येके। कर्त्रयति। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णि
च् स्यादिष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वणि

73

स्तुः। पटुमाचष्टे पटयति। पिरत्वाहृद्धौ सत्यां टिलोपः। अपीपटत्। णौ चङ्गीत्यत्र भाष्ये तु रुग्छेद्धुर्लोपो बलीयानिति स्थितं।
अपपटत्॥ तत्करोति तदाचष्टे। सर्वस्य प्रपंचः। करोत्याचष्टेति धातोर्धात्वर्थमात्रे णिजर्थः। लङर्थस्त्वविवक्षितः। तेनाति
क्रामति। अश्वेनातिक्रामति अत्यश्वयति। हस्तिनातिक्रामति अतिहस्तयति। धातुरूपं च। णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं तद्विपद्यते। वच
ष्टे इत्युक्तसमुच्चयार्थः॥ तथा च वार्त्तिकं। आख्यानात् [illegible] तस्तदाचष्टे [illegible] कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति॥ कं
सवधमाचष्टे कंसं घातयति। इह कंसहननशब्दात् इति स्थिते। हनस्तोऽचिण्णलोः। हन्तेस्तकारो नादेशः स्यात् चिण्णल्वर्जे ञिणि
ति। नन्वत्रांगसंज्ञा धातुसंज्ञा च वक्तुमविशिष्टस्य ग्रहात्। तस्य अड्द्वित्वयोर्दोषः। किं च कृल्लुक् तत्वेन स्यात्तां। धातोः स्वरू ॥७३॥
पग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् [illegible]। प्रकृतिवच्चेति चकारोऽभिन्नक्रमः। कारकं च॥ चाकार्यं। हेतुमति च। घञ् (?) [illegible] ते
हन्त्यादेर्हेतुमत्येव यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतहिती यां तं यादृशं च कार्यं कृल्लुक् तत्वादितदिहापीत्यर्थः। कंसमर्जी

हन्त्यधपद तप वधादेश [illegible] कृत्प्रत्यय (?) [illegible] भवति [illegible]

यते। केचित्तु णिचमेवानुवर्तयंति तन्मते परस्मैपदमपि। पुच्छादिभ्यो धात्वर्थ इत्येव सिद्धे णिजंतादेव बहुलं चेच्चना[illegible]दानेन पदमस्त्र। मा
ति मंगलार्थः॥ इति चुरादिः॥ ॥तत्प्रयोजको हेतुश्च॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात्॥ हेतुमति च॥ प्रयोजकव्यापा
रप्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात्॥ भवंतं प्रेरयति भावयति॥ णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदे। भावयते। भावयांबभूव
ओः पुयण्ज्यपरे। सनि परे यदंगं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात् पवर्गयण्जकारेषु अवर्णपरेषु परतः॥ अबीभवत्। अ
पीपवत्। मूङ्। अमीमवत्। अयीयवत्। अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां
वा। एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात्सनि अवर्णपरे धात्वक्षरे परे। असिस्रवत्। असुस्रवत्। नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः॥ अ
रारासत्। अडुढौकत्। अचीचकासत्। अतातरे। अचचकासत्। नाग्लोपीति सुत्रं तु प्रकरणोदाहरिष्यते। एवं तावण्णिच्चूर्
र्वविप्रतिषेधात्पदेवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः। चोरयति। णौ च ङि ति ह्रस्वः। दीर्घो लघोः। न चाग्लोपित्वाद्द्वयोरप्यसंभवात्॥
णाकृतिनिर्देशात्। अचूचुरत्। णौ च संश्चङोः। सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात्। संप्रसारणं तदाश्रयं

लघुदात्पर लाभावान्नाभ्यासस्य सन्वद्भावः

पुच्छ भांडेति
र्पू विधिः सिद्ध
ग्राह्यो ग्रन्थः

75

यं च कार्यं लवदिति वचनात्सं प्रसारणं ॥ सर्वहृपं स्थस्त्रावत् । अजघुत्वान्नदीर्घः । अशिश्वयत् । स्तंभुसिवुसहांचङि । उपसर्ग

निमित्तएषां सस्यषोनस्याच्चङि । अवात स्तं भूत् । पर्यषीषिवत् । न्यसीषहत् । औरिरत् । आशिशत् । बहिरंगोप्युपधाह्रस्वो

ह्रित्वात्प्रागेव । ओणेरदित्करणाद्द्विर्गात् । मानेवानिदिधत् । एज्जादावेधातो विधानान्नह्रद्धिः ॥ मानवान्नवेदिधत् । नंङ्गाइति नद

राणां न द्वित्वं । औंदिदत् । पाडिडत् । आचिचिवत् । अवूवुप्राड्डबे । उपदेशेऽदकारोपधः ॥ मुञ्जन्तु ज्ञो पाण्युपत्तापयो रिति सूत्रे नि

निपातनाद्ह्रस्वः । सवोत्तरंगो पिद्वित्वविषये न ङ्गाइति निषेधाज्ज्विहृद्धिः त्वेहनप्रवर्त्तते । नलुतलः प्राकूदकारो चोरण

सामर्थ्यात् । ओ । णिडत् । अजादेरित्येवं नेह । अदिड्डत् । रमेरणान्विंयोः ॥ एभे र्नुम्स्यादचि नलुहायलियोः । लनेस्था । अररंभत् । अ

नलंभत् । इहरच्चङीति सूत्रेऽचङीत्युक्ते कुत्वेन । अजीहयत् । अध्वस्वरद्वलरपथमदस्तत्वस्पशां । अससरत् । अददरत् । तपरत्व

सामर्थ्या दत्रलस्त्रस्त्रत्वेके । दद्दत् । नह्रनयोर्हिंसायां । जघनत् । जगातिः । यंवकारादि । तालरीला । आर्गोत्वः ॥ 74

५३

उपधाह्रस्वपक्षे सन्वत्

अबिभ्रजत् अदीदिपत् अदिदीपत् अजीजिवत् अजिजीवत् अजिजीवत् पुकोऽपवादः शाययति ४

अबीभषत् अबिभाषत् अमीमिलत् अमिमीलत् अपीपिडत् अपिपीडत् ॥

घोर्नेर्दीर्घः ॥ विभा षा वेष्टि चेष्ट्योः ॥ अभ्यासस्य अत्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् ॥ भ्राज

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां लोपः उपधायाः ह्रस्वः

भासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत् । काण्यादीनां वेति वक्तव्यं ॥ णंताः कण रण भण श्रण लुप हेठः काण्यादयः षड्भ्रा षो

काण्यादयः

उक्ताः ॥ ह्वायि वाणि लोठि लोपयः अलोपे सिधि कान्यासे ॥ चाणिलोठीअ स्य चाद स्य ह्वादः अचीकणत् । अचकाणत् । स्वापेश्चङि । णंतस्य स्वपे

श्चङि संप्रसारणं स्यात् ॥ असूषुपत् ॥ शोच्छासाह्वाव्यावेपां युक् णौ ॥ ह्वाययति ॥ ह्वः संप्रसारणं सन्परे चङ्परे च णौ ॥ ह्वः संप्रसा

रणं वा स्यात् । अजूहवत् । अजुहावत् । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदंतादेशश्च चङ्परे णौ ।

अपीप्यत् । अर्तिह्रीति पुक् । अर्पयति । ह्रेपयति । क्नोपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति । तिष्ठतेरि

त् । उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् । जिघ्रतेर्वा ॥ अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । उर्ऋत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अ

वीवृतत् । अववर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् । पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः । पुकोऽपवादः । पालयति । वो विधूनने जुक् । वाजयति । स्फायो कंपे

काण्यादिभ्यो पधाया ह्रस्वो वा = ५

पाठीय इपा

शाह्वादिहेपाव

उपधायालोपः

लोपश्च ऋदुपधायाः अर

र्णस्य स्थाने ऋरदादे

शो वा उरत् ऋमपवादः

लुगागमः
विलालयति २

र्थो वाजयति। कश्चकं पेविकि क्रियान्वापयति। विभाषा लीयते॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने। लीयतेर्म्मितिश्च क
विलापयति लीयतेरंशस्य
मान्नुग्लुकावागमौ स्तो वाणौ स्नेहस्वे। विलीनयति॥ विलाययति। विलापयति वाघृतं। लीई इति ईकारः प्रश्लेषो दत्वफले
76 नुग्ल॥ स्नेहद्रुवे किं। रोहं विलाययति। विलापयति। प्रलंभनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्मनेपदमिति वाच्यं। लियः सम्मा
ननशालीनीकरणयोश्च। लीङ्. लियोर्णन्तयोरात्मनेपदं स्याद्कर्तृगेपि फले पूजाभिवयोः प्रलंभने चार्थे। ङटाभिर्ली
पयते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते। अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते। वंचयतीत्यर्थः॥
विभेतेर्हेतुभये। विभेतेरेच आत्वं वा स्यात्सो प्रयोज्यकाद्भयं चेत्। भीस्म्योर्हेतुभये। आभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चे
द्भयस्मयौ। स्वद्वेभयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणं। मुंडो भापयते। भियो हेतुभये पुक्। भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते ईकारांत
स्य भियः पुक् स्यात्सो हेतुभये। भीषयते। नित्यं स्मापयते॥ स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्यात्सो हेतोः स्मये॥ जटिलो विस्मा
आकारान्तस्य भियो न पुक्क्किं तु गुणेन भापयते ः

विभाषा लीयतेरंशस्य दपि न जि षयेत्यावि ह ः

॥७६॥॥

विस्मापि शब्दा लिचि सिं रुहे तु क विस्मयाभा
वाह्य स्मा र्ई त भये इति नाम्ने पदम्

स्फायो वः

पयत्ते। हेतोस्थिइय स्मय। विंसुकेनैह। कुंचिकयैनं भायुयति। विस्मायुयति। कथं तर्हि विस्मापयन्त्र विस्मितमात्मवृत्ता विति।
मनुष्यवाचेति करणादेव हि विस्मयः। उक्तं च व्याख्याने अपि स्यात्। तत्त्वं। विस्मायुयन्नित्येव पाठ इति सांप्रदायिकाः। यु
क्ता मनुष्यवाकुपयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति एवं तामोशतेति व्याख्येयं। स्फायो वो। स्फावयति। शदे
रगतौ तः। अदेर्णौ तां तादेशः स्यात् न तु गतौ। शातयति। गतौ तु गां शादयति गोविंदः। गमयतीत्यर्थः॥ रुहः पोन्यतरस्यां
रोपयति। क्रीङ्जीनां णौ। एषामेच आत्वं स्यान्णौ। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति। णौ च संश्चङोः। सन्परे चङ्परे च णौ
इङ आत्वं वा स्यात्। अध्यजीगपत्। अध्यापिपत्॥ सिध्यतेरपारलौकिके। ऐहलौकिकेर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरे
च आत्वं स्यान्णौ॥ अन्नं साधयति। निष्पादयतीत्यर्थः। अपारलौकिके किं। तापसः सिध्यति। तत्त्वं निश्चिनोति। तं
श्यति सेधयति तापसं तपः॥ प्रजने वीयतेः। अस्यैच आत्वं वा स्यान्णौ प्रजनेर्थे। वापयति वा गाः पुरोवातः। गर्भं ग्राहयतीत्य

(पयति:

मनुष्यवाविस्मयति
नाम नयो विस्मापयति
नाम प्रयोज्यकर्त्री दिल्ली प
विस्मापयते तया प्रयो
ज्यकर्त्रा करणभूतया

शादयति

इङः णौ आदेशे ज्ञपीति सिद्ध
अजादित्वा द्वितीयो
काचोद्वित्वम्

७८

ऊदुपधाया गोहः ॥ गूहयति ॥ दोषो णौ ॥ दुषइति सुवचं ॥ दुष्यते रुपधाया ऊत्स्याणौ ॥ दूषयति ॥ वा चित्तविरागे ॥ विरागोऽप्रीतता ॥ चि-
त्तं दूषयति दोषयति वा ॥ मितां ह्रस्वः ॥ मितां ह्रस्वः स्याण्णौ घटादीनां चमितः उक्ताः ॥ घटयति ॥ जनी जॄष् क्नसु जनयति ॥ जॄष् ॥ रंजेर्यत्ति
नणौ इतिस्तु जारयति ॥ रंजेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॥ मृगरमणमाखेटः ॥ रजयति मृगान् ॥ मृगेति किं ॥ रंजयति पक्षिणः ॥ र-
मणादन्यत्र तु रंजयति मृगान् तृणदानेन ॥ चुरादिषु ज्ञेयादि ॥ चिस्फुरोर्णौ ॥ चपयति ॥ चययतीत्युक्तं ॥ चिनोतेस्तु चापयति ॥ चाय-
यति ॥ चाययति ॥ स्फारयति ॥ स्फोरयति ॥ अपिस्फरत् ॥ अपुस्फुरत् ॥ उभौ साभ्यासस्य ॥ साभ्यासस्य नितेरु नो नकारो
णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति ॥ प्राणिणत् ॥ णौ गमिरबोधने ॥ इणो गमिः स्याण्णौ ॥ गमयति ॥ बोधने प्रत्याययति ॥ इण्वदिकः ॥ ॥७७॥१॥
अधिगमयति ॥ हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ होहन्तेरिति कुत्वं ॥ घातयति ॥ ईर्ष्ययति ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यं ॥ तृतीय-
स्य ... जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः ॥ अयेयकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदं ॥ द्वितीयेल जोदे द्वितीयस्येत्यस्यापवादस्तथा स

मितां ह्रस्वः पर
ह्रस्वादेश =

चिस्फुरोर्णौ आतव
... तां ह्रस्वः =

घतत्त्र। कर्तृकरणाद्धात्वर्थे। कच्चकरणमित्यर्थः। कत्री चित्रदर्शने। चित्रस्य कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु वस्तुरादिमा
त्र मित्यर्थः। असिनाहन्ति असयति। बघ दर्शने। चित्र चित्रकरणे। आलेख्यकरणइत्यर्थः। कदाचिद्दर्शने। चि
त्रं तायमद्भुतदर्शने णिचं लभते। चित्रयति। अंस समाघाते। वर रवि भाजने। लड प्रकाशने।। वटि गडि इत्येके। वंर
यति। लंडयति। अदंते घुपाठबलाद्दंतेत्वेष्टह्रि रित्यन्ये। वंरापयति। लंडापयति। शाकटायनस्कन्दकथादीनां
सर्वेषां घुकमाहात्तन्मतेक यापयति। गणापयति। त्यादि। मिश्र संपर्के। संग्राम युद्धे। अदन्तु दात्तेता। अकार
प्रश्लेषात्। अससंग्रामत। स्तोम श्लाघायां। अतुस्तोमत। छिद्र कर्णभेदने। करणभेदनइत्यन्ये। कर्णेति घा
त्वंतरमित्यन्ये। अंध दृष्ट्युपघाते उपसंहारइत्यन्ये। आंदधत। दंड दंडनिपातने। अंक पदे लक्षणे वा। आंच
कत्। अंग च। आंजगत्। सुख दुःखतक्रियायां।। रस आस्वादनस्नेहन[illegible]योः। व्यय वित्तसमुत्सर्गे। अववय

तेनप्रश्लिष्टस्याकारस्ये
संग्राममकत्वाऽकारस्येवि
वृद्वदितिरिलोपः तथा
चाऽस्लोपात्ऽससंग्रामते
मत्रनोपधाकुस्वः

* दुलमित्याप ५

=स्फुवर्णे २

78

त्वा रूपस्य क्रियायां॥ रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया॥ छिद्र द्वैधीकरणे। अचिच्छिदत्। छिद्रमपवारणमित्येके॥ छिद्रय-
ति। लाभ प्रेरणे। व्रण गात्रविचूर्णने। वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रिया वर्णकरणं वर्णयति। कथां वर्ण-
यति विस्तारयतीत्यर्थः। हरिं वर्णयति [illegible]ति। स्तौतीत्यर्थः॥ बहुलमेतन्निदर्शनं। इदं तु धातुनिदर्शनमित्यर्थः। बाहुल-
कादन्येपि बोध्याः॥ तद्यथा। पर्ण हरितभावे। अपपर्णत्। विष्क दर्शने॥ तूप प्रेरणे। वस निवासे। तुत्थ आवरणे।
एवं मान्दोलयति। विडंबयति। अवधीरयति। अन्येतु शौदंगणपाठे बहूः। ते नाँ पठिता अपि सौत्रलौकिकवैदि-
का बोध्याः॥ अपरे तु नवगणीपठितेभ्योपि केचित्स्वार्थे णिच्। रामो राज्यमचीकरत्। यथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ-
इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः॥ णिङ् अङ्गान्निरसने। अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेर्थे णिङ् स्यात्॥ हस्तौ निरस्यति हस्त- ॥७४॥
यते॥ पादयते। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च। श्वेताश्वादीनां च तुर्णामश्वादयो लुप्यते णिङ्
धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टेऽतीति क्रामति वा श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वतरयते॥ गालोडितं वाचां विमर्शः। तत्करोति गालोडयते। आह्वरे-

श्वेतोऽलयति ०

उं... यति ५

त. ७

न्नंतेप्रवर्त्तते।एषिषियषत्पर्येषिषिषत्।द्वितीयस्याख्यायांणिजंतात्ङिःप्रकारएवाभ्यासेऽनूद्यतेहलादिःशेषात्।द्वित्वंतुद्विती
यस्यैव।तृतीयाभावेनप्रक्रान्तवार्त्तिकाप्रवृत्तेःपिपठिषणाइतोहैतुमण्णोशुद्धेनतुमत्योर्यः।तेनप्रार्पयंतिद्राघयेनोत्थितंधिया
इत्यादिसिद्धं।एवंसकर्मकेषुसर्वेषूह्यं॥ ॥इतिणिजंतप्रक्रिया॥ ॥धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायांवा।इषिक
र्मणोधातोरिषिणैककर्तृकात्सन्स्यात्पयोवास्यादिच्छायां।धातोर्विधेरिहसनश्चार्द्धधातुकत्वादिट्।द्वित्वं।सन्यतः।
पठितुमिच्छतिपिपठिषति।कर्मणःकिं।गमनेनेच्छतीतिकरणान्मास्तु।समानकर्तृकात्किं।शिष्याःपठंत्विति
च्छतिगुरुः।वाग्रहणात्पक्षेवाक्यमपि।लुङ्सनोर्घस्लृ।एकाचउपदेशेऽनुदात्तादितिनेट्।अत्तुमिच्छतिजिघत्सति॥ईर्ष्यतेस्तृ
तीयस्येति।यिसनोर्द्वित्वं।ईर्ष्यियिषति।ईर्ष्यिषिषति।रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छःसंश्च।एभ्यःसंश्चक्त्वाचकित्स्यात्॥
रुरुदिषति।विविदिषति।मुमुषिषति।सनिग्रहगुहोश्च।ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्चसनइण्नस्यात्॥यहिज्येतिसंप्रस

१०१४

गुचिपि भाषा गिरतेरेफस्य लः २ ॥ ग्रिलरिषति २ ॥ कृतेच इड् दृगृभ्यां दृङ्ढ्नां प्रवृत्त्यभावालिः ॥

रणं। सनः सत्वस्यासिद्धत्वात् स्यादित्व ईड्भावः। जिघृक्षति। सुषुप्सति। किरश्च पंचभ्यः। कॄगॄदृङ्धृङ्प्रच्छ एभ्यः सन इट्

79 स्यात्। पिपृच्छिषति। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। प्रच्छेरोदीर्घोनेट्ः। दिदरिषते। दिधरिषते। कृपमुद्धि

धीषुरूरिति। भो वादिकपो। धृङ्धृ ओरिति ग्रहां गा इको झल्। इगंताज्झलादिः सन् कित् स्यात्। बुभूषति। दीङ् दातुमि

च्छति। दिदीषते। एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न। अत एव मानि मीमांसति सूत्रे माधातोः इत्थं गमी ग्रहणं कृतं हल्

न्ताच्च। इको झल्। हलन्तात्परो झलादिः सन् कित् स्यात्। गुह् जुघुक्षति। बिभित्सति। इकः किं। यियक्षते। झलः किं। विव

र्द्धिषते। हल्ग्रहणं जातिपरं। तृन्हा तितृक्षति। तितृंहिषति। अज्झनगमां सनि। अजंतानां हंतेरजादेश गमेश्च दीर्घः स्या

त् झलादौ सनि। सन्लिङोर्जेः। जिगीषति। विनाषाचे। चिकीषति। चिचीषति। जिघांसति। सनि च इणो गमिः स्यात् सनि न तु ॥७८॥

बोधने। जिगमिषति। बोधने तु प्रतीषिषति। इणवदिक। अधिजिगमिषति। कर्मणि तङ्। परस्मैपदे धिस्तु केनैर् तू झला दि

मीनातिमिनोतिदी ङां ल्यपि च एषामात्वं ल्यपि चादः सिद्धे जिगमिते

किल्वाय निदिलामि निवलोपः

दिवादिर्घोत।

सनीति दीर्घः।जिगांस्यते।अधिङि गांस्यते।अज्ञादेशस्य तु जेर्गच्छतेर्न दीर्घः॥ जिगंस्यते।संजिगंसत्ते।इङश्च।इङो गमिः
स्यात्सनि।अधिजिगांसते।रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च॥ उश्च इश्च वी।ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलंतात्परौ क्त्वासनौ सेटौ
वा कितौ स्तः॥ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं।दिद्युतिषते।दिद्योतिषते॥ रुरुचिषते।रुरोचिषते।लिलिखिषति।लिलेखिषति
रलः किं।दिदेविषति।व्युपधात्किं।विवर्तिषते।हलादेः किं।एषिषिषति॥ इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते।उपधाका
र्यं हि द्वित्वात्प्रबलं णेरणौ इति करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात्॥ सनीवंर्धभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां॥
इवंतेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात्॥ इडभावे हलंताच्चेति कित्वं।छ्वोरिति वस्योठ्।यण्॥ दुद्यूष
ति।दिदेविषति।स्तौतिण्योरेवेति वचनान्नियमान्न षः।सुस्यूषति।सिसेविषति।आप्ज्ञप्यृधामीत्॥ एषामच ईत्स्या
त्सादौ सनि।अत्र लोपोऽभ्यासस्य।सनि मीमेत्यारभ्यर्ध्यंतेषु अभ्यासस्य लोपः स्यात्।आप्तुमिच्छति ईप्सति।अर्धि

तिन्नमृति ।

क्रमः ॥ नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ विवृत्सति । तङि तु । विवर्तिषते ॥ सेसिचीति वेट् । निनर्तिषति ॥ इट् सनि वा ॥ वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ता
८० च्च सन इड् वा स्यात् ॥ तितरिषति । तितरीषति । तितीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । वृङ् । वुवूर्षते । रुङ् धूर्ष पिपविषते २
ति । स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥ स्मिङ् पूङ् ऋ अञ्जू अशू एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । अरिरिषति । इह रिस इत्यस्य द्वि
त्वं इस इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति ।
अशिशिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषति । उच्छेरुकु । उत्वं शर्वत्र सिद्धं यमद्वित्वे इति वच्छाभ्यां सहितस्य
द्वित्वं । हलादिः शेषः ॥ उचिच्छिषति ॥ निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति त्वनित्यं । छो ऽस्तीति सत्वं छस्य हरणा ॥८०॥ ॥
न स्थापकात्स्वस्त्रकृति यस्यापत्ति क्वचनाद्वा ॥ णौ च संश्चङोः ॥ इति स्वाभ्यामिङो गाङ् । श्वयतेः संप्रसारणं वा ।
अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति ॥ शुशावयिषति । ह्वः संप्रसारणं । जुहावयिषति ।

णो ह्रस्वाद्वा गच्छ आदेशो नेत्युक्तत्वात् कारद्वित्वं । तुस्फारयिषति । सुस्रावयिषति । ओः पुयण्ज्यपरे । पिपावयिषति
बिभावयिषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिज्ञावयिषति पुयण्जि किं । नुनावयिषति । अपे
रकिं । बुभूषति । स्रवती ता ऽत्वं वा । सिस्रावयिषति सुस्रावयिषति इत्यादि । अपरङ्ग्ने वा शुश्रूषते । स्तौति ण्योरेव ष
ण्यभ्यासात् । अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यंतयोरेव सस्य षः स्यात् स्वते सनि नान्यस्य तुष्टूषति । स्तुतिस्वाप्योरित्यु
क्तं । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किं । सिसिक्षति । उपसर्गात्सुस्यादिष्वभ्यासेन चेति षत्वं परिषिषिक्ष
ति । षणि किं । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादिति सुक्ते हनिषेधः । इण । प्रतीषिषति । इकु । अधीषिषति । साक्षि
दिस्वदिसहीनां वा । अभ्यासेणः परस्य एतानामेषां सस्य मर्धन्यषः षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सि
साहयिषति । स्यादिष्वभ्यासस्येति नियमान्नेह अभिसुषुपति । कोषिकामतु वर्षीयाच्छेषिको मतुबर्थिकः ॥

स

सरूपप्रत्ययेनिष्टः सन्नंतात्सन्निषिध्यते ।। सिषिक्षिकः । सरूपो न तेन शालीयं भवतीति वाक्यमेव तेन छा । ताछः सरू
पः किं । अहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रीयः । अणंतात् छः । तथा मत्वर्थात्तु सरूपः सन् । धनवानस्या
६। स्तीति इह मतुबंतान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दंडिमती शाला । सरूपग्रहणात्त्वनुषज्यते । अर्थद्वारा साहचर्यं तस्यार्थस्ते
न इच्छा सन्नंतात्सन् न । स्वार्थसन्नंतात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते इति सन्प्रक्रिया ।। ।। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासम
भिहारे यङ् । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् । गुणो यङ्लुकोः । अभ्यासस्य गुणः
स्याद्यङि यङ्लुकि च । ततः सनाद्यंता इति धातुत्वाल्लडादयः । ङित्वात्तङ् आत्मनेपदं । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति ।।८२।।
बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किं । आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन बुबोधिविरिसा
दि । एकाचः किं । पुनः पुनर्जागर्त्ति । हलादेः किं । भृशमीक्षते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यं । पो

अङ्विधौ त्वियर्तेरिवेत्युक्तं। मा सस्मरत। मा सस्मरषातां। मा सस्मरषतेति। समार्त। समार्षातां। समार्षतेति चात्मनेपदे॥ इयर्तेर्लुङि मा सस्मर
त। मा सस्मरेतां। मा सस्मरंतेति। समारत। समारेठां। समारंतेति च। संस्मृणुते। संपश्यते। अकर्मकादित्येव। अत एव स्वस्तां सीति
पुराऽपि संस्मृणु महेश्वरं इति मुरारिप्रयोगः। प्रौढिकरत्वाट्कुः। अध्याहारो वा इति कथयन्त्यिति। अथाभिन्नकर्मकाधिकारे इह निगमा
दीनां कथमकर्मकत्वमिति चेत्। शृणु। धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया। वह
ति भारं॥ नदी वहति स्यंदते इत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धेर्यथा [illegible] बंधं निरस्यति। निरस्यते। यथा। मेघो वर्षति। कर्मणोऽवि
वक्षातो यथा॥ हितान्न यः संस्मृणुते स किं प्रभुः। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यं। अकर्मकादिति निवृत्तं। बंधं निरस्यति।
निरस्यते। समूहति। समूहते। उपसर्गाद्विस्तं नुहतिः। यादो विक्षिति। ब्रह्म समनुह्यति। अग्निं समुह्य। निसमुपविभ्यो ह्वः॥ नि
ह्वयते। स्पर्द्धायामाङः॥ कृष्णश्चाणूरमाह्वयते। स्पर्द्धायां किं। पुत्रमाह्वयति॥ गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रति

यत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः।।गंधनं हिंसा।उत्कुरुते।सूचयतीत्यर्थः।।सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव।अवक्षेप
णं भर्त्सनं।श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते।भर्त्सयतीत्यर्थः।हरिमुपकुरुते।सेवत इत्यर्थः।।परदारान्प्रकुरुते।तेषु सहसा प्रवर्त्तते।ए
धोदकस्योपस्कुरुते।गुणमाधत्ते।गाथाः प्रकुरुते।प्रकथयति।शतं प्रकुरुते।।धर्मार्थं विनियुङ्क्ते।एषु किं।घटं करोति।अधेः
प्रसहने।प्रसहनं त्दमाभिभवश्च।।षहमर्षणेभिवेचेति पाठात्।शत्रुमधिकुरुते इत्यर्थः।अभिभवतीति वा।वेः शब्दकर्मणः।।स्व
रान्विकुरुते।उच्चारयतीत्यर्थः।।शब्दकर्मणः किं।चित्तं विकरोति कामः।।अकर्मकाच्च।।वेः कृञ इत्येव।छात्रा विकुर्वते।विकारं
लभंते।संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः।।अत्रोत्संजनज्ञानविगणनव्ययाः नयतेर्वाच्याः।इ ।।९७।।
तरे प्रयोगोपाधयः।तथाहि।शास्त्रे नयते।शास्त्रस्थं सिद्धांतं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः।तेन च शिष्यसंमाननं फलितं।उत्
संजने।दंडमुन्नयते।उत्क्षिपतीत्यर्थः।माणवकमुपनयते।विधिना आत्मसमीपं प्रापयति।उपनयनपूर्वकेणाध्यापने

हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने। तत्त्वं नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणन व्ययो दत्यर्थाः। करं विनयते। राजदेयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। शतं विनयते। धर्मार्थे विनियुङ्क्त इत्यर्थः।
कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि। नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात्। सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो
लक्ष्यते। क्रोधं विनयते। अपगमयतीत्यर्थः। कर्तृस्थत्वाच्छरीरत्वाच्च रितमित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं। तेनेह न।
६६ गडुं विनयति। कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति। कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति। वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः। वृत्तिर
प्रतिबन्धः। ऋचि क्रमते बुद्धिः। नप्रतिहन्यत इत्यर्थः। सर्गेत्साहः। अध्ययनाय क्रमते। उत्सहत इत्यर्थः। क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि। स्फी
तानि भवन्तीत्यर्थः। उपपराभ्यां। वृत्त्यादिष्वेवोपपराभ्यामेव क्रमेर्नान्योपसर्गपूर्वात्। उपक्रमते। नेह। संक्रामति। आङ उद्गमने।
आक्रमते सूर्यः। ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यं। नेह। आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्। वेः पादविहरणे। साधु विक्रमते वाजी। पादवि

क्रमते २

हरणे किं। विक्रामति संधिः। द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां।। समर्थौ तुल्यार्थौ। शकं धादित्वात्परस्मैपं। प्रारंभेऽनयोस्तु
५८ ल्यार्थता।। प्रक्रमते उपक्रमते। समर्थाभ्यां किं। प्रक्रामति। प्रगच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः। अनुपसर्गाद्वा।। क्रामति क्रमते। अप्राप्त
विभाषेयं। ह्रस्वादौ तु नित्यमेव। अपह्नवे ज्ञः।। शतमपजानीते। अपलपतीत्यर्थः।। अकर्मकाच्च।। सर्पिषो जानीते। सर्पिषा उपायेन
प्रवर्तत इत्यर्थः। संप्रतिभ्यामनाध्याने।। शतं संजानीते। अवेक्षत इत्यर्थः।। शतं प्रतिजानीते। अंगीकरोतीत्यर्थः।। अनाध्यान इति योगो वि
भज्यते। तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते। मातरं मातुर्वा संजानाति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी।। भासनोपसंभा
षाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः। उपसंभाषोपमंत्रणे धातौ। वर्ण्यर्थेतरे प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते। भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः। ।।९८।।
उपसंभाषोपसांत्वनं। भृत्यानुपवदते। सांत्वयतीत्यर्थः। ज्ञाने। शास्त्रे वदते। क्षेत्रे वदते। विमतौ। क्षेत्रे विवदंते। उपमंत्रण
मुपच्छंदनं। उपवदते। प्रार्थयत इत्यर्थः।। व्यक्तवाचां समुच्चारणे।। मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात्।।–

यत्नेर

कि२

संप्रवदंते ब्राह्मणाः। नेह। संप्रवदंति खगाः॥ अनोरकर्मकात्॥ व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात्। अनु
वदते कठः कलापस्य। अकर्मकात् किं। उक्तमनुवदति। व्यक्तवाचां किं। अनुवदति वीणा। विभाषा विप्रलापे। विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवा
चां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात्। विप्रवदंते विप्रवदंति वा वैद्याः। अवाद्ग्रः। अवगिरते। गृणातिस्त्ववपूर्वेन प्रयुज्यत एवेत्यभिप्रायः॥ ति२
समः प्रतिज्ञाने। शब्दं नित्यं संगिरते। प्रतिजानीत इत्यर्थः। प्रतिज्ञाने किं। संगिरति ग्रासं। उदश्चरः सकर्मकात्। धर्ममुच्चरते। उ
ल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः॥ सकर्मकात् किं। बाष्पमुच्चरति उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः॥ समस्तृतीयायुक्तात्। रथेन संचरते। दाणश्च सा चेच्चतु
र्थ्यर्थे। संपूर्वो दाणः तृतीयांतेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे। दास्या संयच्छते। पूर्वसूत्रे समस्त इति षष्ठी॥ तेन सूत्रद्वयमिद
मव्यवहितेऽपि प्रवर्तते। रथेन समुदाचरते। दास्या संप्रयच्छते। उपाद्यमः स्वकरणे। स्वकरणं स्वीकारः॥ भार्यामुपयच्छते। विभा
षोपयमने। यमः सिच्च किद्वा स्याद्विवाहे। रामः सीतामुपायत। उपायंस्त वा। ऊढवानित्यर्थः॥ गंधनांगे उपयमे तु। पूर्ववि प्र

कि१

११

ष्ठ्र लं छ्र केर श्रुवः॥ख्यास्यां

प्रतिषेधान्नित्यं॥ किसं॥ ङ्ग शास्त्रमादृशासन सन्नंतानामेषां प्राग्वत्॥ धर्मंजिज्ञासते॥ शुश्रूषते॥ सुस्मूर्षते॥ दिदृक्षते॥ नानो

र्ज्ञः॥ पुत्रमनुजिज्ञासति॥ पूर्ववत्सनस्यैवायं निषेधः॥ अनंतरस्येति न्यायात्तेनेह न॥ सर्पिषो जिज्ञासते॥ सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छ

तीत्यर्थः॥ पूर्ववत्सन इति तङ्॥ अकर्मकाच्चेति प्रवृत्ता द्विधानात्॥ प्रत्याङ्भ्यां सनंता श्रुवः॥ उक्तं न स्यात्॥ प्रतिशुश्रूषति॥

कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवदेवदत्तं प्रतिशुश्रूषते॥ शदेः शितः॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ आभ्यां लात्॥ पूर्ववत्सनः॥ सनः पूर्वो

यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नंतादप्यात्मनेपदं स्यात्॥ एहि दिधिषते॥ शिशत्यिषते॥ निविविक्षते॥ पूर्ववच्च लिङ्॥ बुभूषति॥ शदेरित्या

दि सूत्रेषु स्येनेति तङ्नुवर्त्य वा स्वस्व क्रमभेदेन॥ व्याख्येयं॥ तेनेह न॥ शिशत्सति॥ मुमूर्षति॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयो ॥श्री॥

गस्य॥ एधांचक्रे॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु॥ प्रयुंक्ते॥ उपयुंक्ते॥ स्वराद्यंतोपसर्गादिति वक्तव्यं॥ उद्युंक्ते॥ वियुंक्ते॥ अयज्ञ

पात्रेषु किं॥ द्वंद्वं न्यंचि पात्राणि प्रयुनक्ति॥ समः क्ष्णुवः॥ संक्ष्णुते शस्त्रं॥ भुजोऽनवने॥ ओदनं भुंक्ते॥ आप वेहरती त्यर्थः॥

बुभुजे पृथिवीपालः पृथ्वीवीमेव केवलां। वृद्धो ऽङ्गनो दुःखशतानि भुङ्क्ते। इहोपभोगो भुजेरर्थः महीं। अनवने किं। महीं
भुनक्ति। णिगरणेय [blot] कर्मणो चेत्स कर्त्ता नाध्याने। ण्यन्ता दात्मनेपदं स्यात् रणौ याक्रिया सैव चेण्यन्ते नोच्यते तदणौ यत्कर्मका
रकं स चेण्णौ कर्त्ता स्यान्न त्वाध्याने। णिचश्चेति सिद्धे ऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदं। कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पो ऽणा
वकर्मकादिति परस्मैपदे चेपरत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते। कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियोऽस्योदाहरणं। त
याहि। पश्यन्ति भवं भक्ताः। चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः॥ प्रेरणं ण्यन्तागे पश्यन्ति भवः विषयो भवन्तीत्यर्थः। ततो हे
तुमणिचूदर्शयन्ति भवं भक्ताः पश्यन्तीत्यर्थः। पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां॥ दर्शयते भवः। इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वि
तीयचतुर्थ्योस्तुल्योऽर्थः। तत्र तृतीयकक्षायां न तङ्। क्रियासाम्येपणे कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात्॥ चतुर्थ्यां
तु तङ्। द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात्। प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च। एवमारोहयते हस्तीत्यपि उदाहरणं।

100

आरोहंतिहस्तिनं हस्तिपकाः। नागमावयंतीत्यर्थः॥ ततआरोहंतिहस्ती नागम्भावतीत्यर्थः॥ ततोऽपि वाआरोहयति। आरोहंती
त्यर्थः॥ ततआरोहयते नाम्भवतीत्यर्थः॥ यद्वा। पश्यंत्यारोहंतीति प्रथमकक्षा प्रागुक्ता। ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपात्
द्वाहृश्यति भवः। आरोहयति हस्ती। पश्यत्तआरोहं तत्र प्रेरयतीत्यर्थः॥ ततोऽपि चूभांतत्वकृतिर्णां च उपात्तयोर्द्वयोर्
रपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयतेइत्युदाहरणं। अर्थः प्राग्वत्। अस्मिन्नारोहद्वितीयुकक्षायानंतरं। समानत्रि
यत्वाभावास्मिऽर्थसाधिक्यात्। अनाध्यानेकिं। स्मरतिवनगुल्मं कोकिलः। स्मरयत्येनं वनगुल्मः। उत्कंठा एव
क्तस्तेविषयोभवतीत्यर्थः। भीस्म्योर्हेतुभये। व्याख्यातं। गृधिवंच्योः प्रलंभने। प्रतारणेऽर्थे णिचंताभ्यामाभ्यां प्राग्वत्। माणव
कं गर्द्धयति। वंचयते वा। प्रलंभने किं। श्वानं गर्द्धयति॥ अभिकांक्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः। अहिं वंचयति। वर्जयतीत्यर्थः। ॥१८८॥
लियः सम्मानन शालीनीकरणयोश्च। व्याख्यातं॥ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे। णेरितो वा। पदं मिथ्याकारयते। स्वरादिदुष्ट

नात्मनुखतेः

मसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ॥ मिथ्योपपदात्किं । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किं । सकृत्पदं मिथ्या कारयति । स्वरितञितः कर्त्रभि-
प्राये क्रियाफले । यजते । सुनुते । कर्त्रेति किं । ऋत्विजो यजंति । सुन्वंति । अपाद्वदः ॥ न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अ-
पवदति । णिचश्च ॥ कारयते । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रंथे । अग्रंथ इति च्छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । वस्त्रमानयच्छते । अग्रंथे किं । उद्यच्छ-
ति वेदं । अधिगंतुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ गां जानीते । अनुपसर्गात्किं । स्वर्गं लोकं

लि॰

न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोके ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्माणि लिट् । नृपेणेति विपरि-
णामः ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । स्वरितञित इत्यादि पंचसूत्र्यात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रिया-
फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति । यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवद-
ते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा ॥ स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा । इत्यात्मनेपदं ॥ —

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं। अत्ति। अनुपराभ्यां कृञः॥ कर्त्तृगेपि फले गंधनादौ च परस्मैपदार्थमिदं। अनुकरोति। पराक
१०। रोति। कर्त्तरीत्येव। भावकर्मणोर्मा भूत्। न चैवं णिच एकमकर्त्तरि प्रसंगः। कार्यातिदेशपक्षस्याभ्युपगततया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्या
त्मनेपदेन परेण स्य बाधात्॥ शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्त्तरित्यत्र शेषादित्यतश्च कर्त्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्त्यैकं कर्त्तृत्वेयः क
र्त्रा न तु कर्मकर्त्रीति चेति व्याख्येयं॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥ क्षिप प्रेरणे स्वरितेत्॥ प्राद्वहः॥ प्रवहति। परेर्मृषः॥ परिमृष्य
ति। दैवादिकस्य परिमर्षति। इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित्॥ व्याङ्परिभ्यो रमः॥ विरमति। उपाच्च। यज्ञदत्तमु
परमति॥ उपरमयतीत्यर्थः॥ अंतर्भावितण्यर्थोयं॥ विभाषाऽकर्मकात्॥ उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा। उपरमति
उपरमते वा॥ निवर्त्तत इत्यर्थः॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः। एभ्यो ण्यंतेभ्यः परस्मैपदं स्यात्॥ णिचश्चेत्यस्यापवादः॥ ॥२०१॥
बोधयति पद्मं। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखं। जनयति सुखं। अध्यापयति। प्रावयति। प्रापयतीत्यर्थः। द्रा

वपति। विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति स्यंदयतीत्यर्थः। निगरणचलनार्थेभ्यश्च। निगारयति। आशयति। भोजयति।
चलयति। कंपयति। अदेः प्रतिषेधः। आदयते देवदत्तेन। गतिबुद्धीति कर्मत्वमप्यदिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धं। निगर
ने णचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः। शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव। आदयत्यन्नं वटुना। अण
वकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्। एण्यंतात्परस्मैपदं स्यात्। शेते कृष्णः। तं गोपी शाययति। न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवद
वसः। एभ्यो ण्यंतेभ्यः परस्मैपदं न। धेट् वत्तिर्निगरणार्थः। इतरे चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः। नृतिश्चलनार्थोऽपि तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः।
य पाययते। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते। धेट उपसंख्यानं। धापयेते।
शिशुमेकं समीची। अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव। वत्सान्पाययति पयः। दमयत्यकमनीयतामदं। भि
य क्षावासयति। वाक्यषः। लोहितायति। लोहितायते। द्युद्भ्यो लुङि। अद्युतत्। अद्योतिष्ट। वृद्भ्यः स्यसनोः। वर्त्स्यति।

वर्तिष्यते। विवृत्सति। विवर्तिषते। वृतु इति चतुष्पः। कल्प्तासि। कल्पितासे। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते। चिक्लृप्सति। चिकल्पिषते। चिक्लृ
प्सते। इति पदव्यवस्था। अथ भावकर्मणोर्लुडादयः। भावकर्मणोरिति लङ्। सार्वधातुके यक्। धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावक
र्मणोरिति सार्वधातुके परे। भावो भावना। उत्पादना। क्रिया। सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकत्वकारणान्न
द्यते। युष्मदस्मद्भ्यां समानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः। तिङ्वाच्यभावनाया असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किं
त्वेकवचनमेव। तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात्। अनभिहिते कर्तरि तृतीया। त्वया मयान्यैश्च भूयते। बभूवे। अस्य सत्त्वीयु
रत्ता। स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च। उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गं कार्यं वा स्यात्स्यादिषु
परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च। अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावेन। इडाहार्द्धधातुकं त्याधि ॥ १०२॥॥
कृतं सीयुड्विशेषणं तेनेह व्यभिचारात्॥ चिण्वद्भावाद्वृद्धिः। भाविता। भविता। भाविष्यते। भविष्यते। हपतां। अभ

यत्। भावयेत्। भाविषीष्ट। भविषीष्ट। चिण्भावकर्मणोः। ल्ले स्विण्स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे। अभावि। अभाविष्यत।
अभविष्यत। तिङोक्त्वा कर्मणि निमित्तं द्वितीया। अनुभूयते आनन्दः श्चैत्रेण त्वया मया च। अनुभूयेते। अनुभूयन्ते। त्वमनुभू
यसे। अहमनुभूये। अन्वभावि। अन्वभाविषातां। अन्वभविषातां। णिलोपः। भाव्यते। भावयांचक्रे। भावयां। बभूवे।
भावयामासे। इहतत्र शब्दस्य एशि इट् एत्वे च कृते। हयतीति हल्त्वं न। तासिस्यसीयुट् चयोदस्तैरपि व्याप्तिहेतुः त्यादौ सार्वधातु
के एति हल्त्वस्य ष्टुत्वेत्ररित्याहुः। भाविता। चिण्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः। पक्षे भावयिता। भाविष्यते। भाव
यिष्यते। भाव्यतां। अभाव्यत। भाव्येत। भाविषीष्ट। भावयिषीष्ट। अभावि। अभाविषातां। अभावयिषातां। बुभूष्यते।
बुभूषांचक्रे। बुभूषिता। बुभूषिता। बुभूषिष्यते। बोभूयते। यङ्लुगन्तात्तु बोभूयते। बोभवांचक्रे। बोभविता। बोभावि
विता। अहं स्नामीति दीर्घः। स्तूयते विष्णुः। तुष्टुवे। स्ताविता। स्तोता। स्ताविष्यते। स्तोष्यते। अस्तावि। अस्ताविषातां।

१८३ अस्तोषातां गुणो नेति गुणः॥ अर्यते स्मर्यते स्मरे। परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते ऽतं तत्वाभावे पुर्वदेवाय हणादिण्व दिरु
आरिता अर्ता स्मारिता। स्मर्ता गुणो नेत्यत्र निन्यायहणादिंतु हेत्वेव त्वान्ने हगुणः। संस्क्रियते। अनिदितामिति नलोपः। स्व
103 राम स्यते। इदितस्कन्नं येते॥ संप्रसारणं। कृज्यते। अयग्नि हिनि धाप्यते। तनोतेर्यकि। आकारो ना देशो वा स्यात्। तायते। तन्यते। येवि
विभाषा। जायते जन्यते। तपो ऽनुपेचते। तपश्च एनस्यात्कर्मकर्तरिश्रुतुतापेचा। अन्वतप्त पापेन। पापं कर्तृ तेनाम्याहतस्त्वर्थः
कर्मणिलुङ्। यद्वा। पापेन पुंसा कर्त्रा अविशेषो। धुमास्थेतीत्वं दीयते। धीयते। अदेवइत्यत्र शितीतिकर्मधास्यादिसंज्ञके
कशकारादौ निषेधं। एदीनोऽप्रादिशित्वाभावात्। स्मिन्नात्वं उस्ले। आतो युक्चिण्कृतः॥ आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति
कृति च। दायिता। दाता। दायिषीष्ट। दासीष्ट। अदायि। अदायिषातां। अदिषातां। अधायिषातां। अधिषातां। अस्त्रायिषातां। अस्ना ॥१०३॥ ॥
सातां। हन्यते। अविस्मृतो रित्युक्ते। हं न स्तोन। होहंतेति कुत्वो। घानिता। हंता। घानिष्यते। हनिष्यते। आशिषि लिङिवधादे
शस्यापवादस्त्विण्वद्भावः॥ अङ्ग्रधात्तुके साद्युरालिस्वशेषविहितत्वात्। घानिषीष्ट। प्रच्छेवधिषीष्ट। अघानि। अघा

रि॰

नि। अघानिषातां। अहसातां। पक्षे वधादेशः। अवधि। अवधिषातां। अघानिष्यत। हेऽहनिष्यत।। न च स्यादिषु चिण्वदित्यति
देशात् वधादेशः स्यादिति वाच्यं। अंगस्येत्यधिकारादंगस्यैवातिदेशात्। गृह्यते। चिण्वदियो न दीर्घत्वं। प्रकृतसूत्रेणादि
लक्षणस्यैवेटो ग्रहोऽलिटि दीर्घ इत्यनेन दीर्घविधानात्। ग्राहिता। ग्राहिष्यते। ग्रहीष्यते। ग्राहिषीष्ट। ग्रहीषीष्ट। अग्राहि। अग्रा
हिषातां। अग्रहीषातां। दृश्यते। अदर्शि। अदर्शिषातां। सिचः कित्त्वादम्। अदृक्षातां। गिरतेस्तङि लुङि उः ध्वमिचतुरधिकं शतं।
तथा हि चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तं। अगारिषातां। द्वितीयेऽलिटि इति दीर्घोऽवेति वा दीर्घः। अगरीषातां। अगरिषातां। एषां त्रयाणां लत्वं हु
त्वं द्विलत्रयं चेति पंचवैकल्पिकानि। इत्थं षण्णवतिः। लिङ्सिचोरिति विकल्पादिडभावे उश्चेति कित्त्वं। इत्वं। रपरत्वं। हलि
चेति दीर्घः। रुणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वं। अगीर्ढ्वं। एवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ। एकषण्णवत्या सह संकलने अष्टोत्तरशतं सं
ख्येति। इट्पक्षे दीर्घाभाव एव द्वि... रूपत्वं ढत्वं द्वित्वविकल्पेन पापूरत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतं।। हे तु मतं पतलक

मिलः। ऋकुणिल्लाय॥ शम्यते मो हो तु कुंदेन। चिणमुलोदीर्घोन्यतरस्यां॥ चिण्परे णमुल्परे च णौ मितां तु यथा। या दीर्घो वा स्यात्॥ प्र
164 क्तो मितां ह्रस्व एव तु उ विकल्पितः। एवं ताभ्यां ह्रस्वविकल्पाभ्यां सिद्धं॥ दीर्घविधौ। हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिद्ध्यति।
ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारं। नाप्येतु पूर्वत्रासिद्धं न स्थानिवदिति त्वचष्टम्भ द्विर्वचन सवर्णानुस्वार दीर्घजश्चरः चर्त्वा स्था
नाः॥ एवं त्विति ज्ञापित परो निर्देशः। दीर्घग्रहणं चेदं मा भूदिति सूत्रे राज्यः। शमिता। शमिता। शमयिता। शमिष्यते। शमिष्यते। शाम यिष्यते
यङंतात् शिच्। शं शाम्यते। शंशामिता। यङ्लुगतात् णिच्यप्येवं। भाष्यमते तु यङन्तात् णिच् परत्वाद्वृद्धिः दीर्घो नास्तीति विशेषः। एव ॥१८७॥
तं लोभावे। शाम्यते मुनिना। नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः॥ उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि णमुलि कृति च। अशमि। उदा = कति ३
त्तोपदेशस्येति किं। अगामि। मान्तस्य किं। अवादि। अनाचमेः किं। आचामि। अनाचमिकमिवमीनामिति
वक्तव्यं। चिणि। आयादस्यादिति णिजभावे औकामि। णिङ् णिचौ रप्येवं॥ अवामि। वध हिंसायां। हलंतः॥

त्रनिवध्योरिति न वृद्धिः ॥ अवधि । जाये । विवि लल्डित्त्वस्थित्युक्तेर्न गुणः ॥ अजागरि । भंजेश्च चिणि न लोपो वा स्यात् । अ
भाजि । अभंजि । विभाषा चिण्णमुलोः ॥ लभेर्नुमागमो वा स्यात् स्यात् ॥ अलंभि । अलाभि । व्यवस्थितविकल्पादनेनेत्यं नुम् ॥
प्रालंभि । द्विकर्मणां तु । गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहां । बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यंतानां लादयो मताः ॥ गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते ह्रियते कृष्यते उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः ॥ ना ४
माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकारश्च घ्यते । मासो
मासं वा आस्यते देवदत्तेन ॥ णिजंतानु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः । यद्दासो करोति शयं द्योतयितुं कर्तृव्या
पारेण विवक्ष्यते तदा कारकांतराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभंते । स्वव्यापारे स्वतंत्रत्वात् ॥ तेन सर्वकरणादिसत्त्वेपि संप्रति
कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि पचंति । स्थाली पचति ॥ कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ ३

॥स० त्ति०॥

105

ॐ

प्राक्तकर्मकाअपि प्रायेणाकर्मकाः। तेभ्यो भावे कर्त्तरि च लकाराः। पच्यते ओदनेन। भिद्यते काष्ठेन। कर्त्तरि तु। कर्मकर्त्तृकर्मणा तु
ल्यक्रियः। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात्। कार्यातिदेशोऽयं। तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। कर्त्तुरभिहि
तत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठं। अपाचि। अभेदि। न तु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यात्। अस्मादतिदेशादिति चेन्न।
उकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत्। लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकात् इत्यनुवृत्तेः। भावप्रत्यये च कर्त्तुर्लकारेणानुपस्थितेः। अत
एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्त्तरि न भवंति। किंतु भावे एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्वैधीभव
नं च। सैवेदानीं कर्त्तृस्था न तु तत्तुल्या। सत्यं। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य ॥१०५॥
व्यवहारः। कर्मणेति किं। करणाधिकरणाभ्यां तु तुल्यक्रियेष्वेवं सिद्धे साध्वसिश्छिनत्तौ मा भूत्। किंच कर्तृस्थक्रियेभ्यो
मा भूत्। गच्छति ग्रामं। आरोहति हस्ती। अधिगच्छति शास्त्रार्थः। स्मरति श्रद्दधाति च। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो
दृश्यते। यथा पक्वेषु तंडुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया न तु तत्र। न हि पक्वापक्वतंडुलेष्विव गतागतयो

मेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः॥ उत्पत्तिश्च कर्मस्था। तेन कारिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत्। ना
नेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्। एतेनानुव्यवस्यमानेर्थे इति भाष्यात्। कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्च अनिकृते ओलोपौ च रूपसिद्धेः।
त्वाच्छीस्यादावयं चानश्नत्वात्मनेपदं। सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अन्योन्यं स्पृशतः। अजा ग्रामं नयति। दुहिपच्योर्ब
हुलं सकर्मकयोरिति वाच्यं॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः। दुहेः एनेनयक एव निषेधः॥ चिण्तु
विकल्पेन घातोयापशालुक्। गौः पयो दुग्धे। अचः कर्मकर्तरि। अजंतात् क्लिश्चिण्वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे॥ अकारि। अकृत।
दुहश्च। अदोहि। पक्षे क्सः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामिति लुक्। अदुग्ध। अधुक्षत। उदुंबरः फलं पच्यते। सृजियुजोः श्यंस्तु। अनयोः सकर्मकयोः
कर्तुर्बहुलं कर्मवत्त्वं यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः। सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यं। सृज्यते स्रजं भक्तः। श्रद्धया निष्पा
दयतीत्यर्थः। असर्जि। युज्यते ब्रह्मचारी योगं। भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्। भूषावाचिनां किरादीनां सन्नंता

नोक्किसदीनां रचयकृचिणो चिण्वदिट् चेनेति वाच्यमित्यर्थः। अलंकुरुते कन्या। अलमकृत॥ अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगी
र्ष्ट। आद्रियते। आदृत। किरादिभ्यो दार्ढ्यं तर्गणः॥ चिकीर्षते कटः। अचिकीर्षिष्ट। इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि कर्मस्थक्रियापेक्षमिह
106 कर्मस्थक्रियत्वं। न रुधः। अस्मात् तन्न चिण्वत्। अवारुद्ध गौः। कर्मकर्तरीत्येव। अवारोधि गौर्गोपेन। तपस्तपःकर्मकस्यैव। कर्ता
कर्मवत् स्यात्॥ विध्यर्थमिदं। एवकारस्तु व्यर्थ एवेति रक्षानुसारिणः॥ तप्यते तपस्तापसः। अर्जयतीत्यर्थः। तपोऽनुतापे च
प्र॰ ति णिनिषेधात्सिच्। अन्वतप्त। तपःकर्मकस्येति किं। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। प्रस्नुते। प्रास्नावि ष्ट।
प्रास्नोष्ट। नमते दण्डः। अनंस्त। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः। यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं। कार ॥१०६॥
यते। अचीकरत। उच्छ्रूपते दण्डः। उदशिश्रियत। चिण्वदिट् तु स्यादेव। कारिष्यते॥ उच्छ्रायिष्यते॥ ब्रूते कथा। अवोचत। भारद्वाजी
याः पठन्ति। णिश्रिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानं। पुच्छमुद्यते गौः॥ अन्तर्भावितण्यर्थतायां॥ उत्पुच्छयते गां। पुनः कर्मे

दस्यति उत्पुच्छ

त्वविवक्षायां उत्पुच्छयते गौः ॥ उदपुपुच्छत ॥ रुक्मिणीः चलिपिधोच्छ्रङ्गौ ॥ श्रंथि ग्रंथ्यो राद्धं षीयुक्ता भिङ्भावपक्षे यहणं ।
ग्रंथ्यति ग्रंथं स्वयं श्रंथति मेखलां देवदत्तः ॥ ग्रंथते ग्रंथः ॥ श्रथ्यं चिष्ठः श्रथ्यते ॥ श्रंथि ष्ठ ॥ कैयादिकयोस्तु ॥ श्रथ्नीते ग्रथ्नीते स्व
यमेव ॥ विकुर्वते सैंधवाः ॥ वल्गंतीत्यर्थः ॥ वेः शब्दकर्मणो ऽकर्मकाच्चेति तङ् ॥ अंतर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे विकुर्वते सैं
धवाः ॥ अकारिष्ट ॥ अकारिषातां ॥ अकारिषत ॥ अकृत ॥ अकृषातां ॥ अकृषत ॥ कुषिरंजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ अनयोः कर्म
कर्तरि नयुक् किंतु श्यन् परस्मैपदं च ॥ आत्मनेपदापवादः ॥ कुष्यति ॥ कुष्यते पादः ॥ कुष्यति ॥ कुष्यते पादः ॥ रज्यति रज्यते वस्त्रं ॥ यगवि
षये तु नास्य प्रवृत्तिः ॥ कोषिषीष्ट ॥ रंक्षीष्ट ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ अभिज्ञावचने लृट् ॥ स्मरति बोधने उपपदे भूतानद्यतने
धातोर्लृट् स्यात् लङोऽपवादः ॥ स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः ॥ एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेपि तेषामपि प्रकरणादिवसेन स्मृतौ
वृत्तिसंभवात् ॥ न यदि ॥ यद्योगे उक्तं न ॥ अभिजानासि कृष्ण यद्वने ऽभुञ्ज्महि ॥ विभाषा साकांक्षे ॥ उक्तविषये लृड् वा स्यात् साकांक्षे

का ८

स्म:

ण भाविनसा कोऽप्यच्छेद्वाक्यार्थः। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामः॥ तत्र गाश्चारयिष्यामः। वा साकाङ्क्षे लक्षणं वा रणं तत्त्वं। पक्षे लङ्। यच्छ इयोगे पि न यदीति

बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः॥ परोक्षे लिट्। चकार। उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यं॥ सुप्तोऽहं किल विललाप बहु जगद पुरस्तात्तस्य म

107 त्ताकिलाहं॥ अत्यन्तापह्नवे लिड् वक्तव्यः॥ कलिङ्गेषु वात्सीः॥ नाहं कलिङ्गान् जगाम॥ हशश्वतोर्लङ् च। अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये ल

ङ् स्याच्चाल्लिट्। इति हाकरोच्चकार वा। शश्वदकरोच्चकार वा॥ प्रश्ने चासन्नकाले॥ प्रष्टव्यः प्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमाने धातोर्लिड्वि

षये लङ् लिटौ स्तः॥ अगच्छत् किं। जगाम किं। अनासन्ने तु कंसं जघान किं। लट् स्मे। लिटोऽपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः। अपरोक्षे च।

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे। एवं स्म पिता ब्रवीति॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तं। भूते लट् स्यात्। अकार्षीः किं। ॥१०७॥

ननु करोमि भोः॥ नन्वोर्विभाषा॥ अकार्षीः किं। न करोमि ना कार्षं। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षं। पुरि लुङ् चास्मे। अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्या

नुवर्तते॥ पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चात् लट् न तु स्मयोगे। पक्षे यथाप्राप्तं। वसन्तीह पुराच्छात्राः॥ अवात्सुः। अ

अवसन् । पुरा पुरा वा ॥ स्म ॥ अस्मे किं यजति स्म पुरा ॥ भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने । यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ
निश्चयं द्योतयतः ॥ निपातयोः किं । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतं यावत्पुरा स्यास्यति ॥ विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ भविष्यति लट् स्या
त् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ॥ किंवृत्ते लिप्सायां ॥ भविष्यति लड्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि भोजयिष्यसि भो
जयिता वा सि वा । लिप्सायां किं । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमा
नायां भविष्यति लड्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥ लोडर्थलक्षणे च ॥ लोडर्थः
प्रेषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात् ॥ कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लृट् लुटौ ॥ लिङ् चोर्ध्वमौ
हूर्त्तिके ॥ मुहूर्त्तमुहूर्त्तादूर्ध्वं ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकं ॥ निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्त्त
मानाद्धातोर्लिङ् लटौ वा स्तः ॥ मुहूर्त्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥ —

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ समीपमेव सामीप्यं स्वार्थे ष्यञ् । वर्त्तमाने लड्, त्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्य
108 या उक्तास्ते तथैव वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदागतोसि । अयमागच्छामि । अयमागमं । कदागमिष्यसि । एष गच्छामि । गमि
ष्यामि वा । आशंसायां भूतवच्च ॥ वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्त्तते । भविष्यति काले भूतवत् वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युः । आशंसायां देवश्चे
द्वर्षति [illegible] वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म वपामः । वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः तेन लङ् लिटौ न । क्षिप्रवचने
लृट् ॥ क्षिप्रपर्यायेषूपपदेषु सर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः ॥ नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुङोऽपि दा३॥१०८॥।
विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः । आशंसावचने लिङ् ॥ आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न भूतवत् ॥ गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधी
यीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न ॥ यावज्जी
वमन्नमदाद्दास्यति वा ॥ सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानं । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित्त सोमेनायष्ट ।—

येयममावास्यागामिनी तस्याम् अग्नीनाधास्यते ।। सोमेन यक्ष्यते । भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।। भविष्यति काले मर्यादोक्तावव
रस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्याः तत्र सक्तून्पास्यामः ।। कालविभागे चानहो
रात्राणां ।। पूर्वसूत्रे सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसंबन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदं । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं वत्सर आगामी तस्य
यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे ।। अनहोरात्राणां किं । योयं मास आगामी तस्य योवरः पंचदशरात्रः तत्राध्येतास्म
हे । परस्मिन्विभाषा ।। अवरस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अत्रानवि[illegible]षयं । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहाय
अध्येतास्महे ३ ण्यास्तत्राध्येष्यामहे । लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ ।। भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभवि[illegible]ष्यत् । भूते
च । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । वोताप्योः ।। आ उताप्योरिति छेदः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं
तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः ।। गर्हायां लडपिजात्वोः ।। आभ्यां योगे लट्स्यात्कालत्रये गर्हायां लुङादीन्परत्वादयं

बाधते। अपिजायां त्वजसिजाखुगणिका मा द्रक्ष्यो गर्हितमेतत्। विभाषा कथमि लिङ्। गर्ह्यामित्येव। कालत्रये लिङ् चाध्यरू। कथं धर्मं त्यजेः

169 त्यजसि वा पक्षे कालत्रय के लकाराः। अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा। कथं नाम तत्र भवान् धर्मं त्यक्ष्यत्। किंवृत्ते लिङ्लृटौ। गर्ह्या

यामित्येव। विभाषा द्रुना उवर्तते। कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्। निन्दिष्यति वा। लृङ् प्राग्वत्। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि। ग

र्ह्यायामिति निवृत्तं। अनवक्लृप्तिरसंभावना। अमर्षोऽक्षमा। न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्। निन्दिष्यति वा॥ कः कत

मः कतरो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। लृङ् प्राग्वत्॥ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् गर्ह्यायां चेति यावद् अनु ॥१०४॥

वर्तते। किं किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदं। अस्त्यर्थाः अस्ति भवति विद्यतयः। लिङोपवादः। न श्रद्दधे न मर्षये वा किं

किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे। अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रान्नं गमिष्यसि। अत्र लृङ्। जातुयदोर्लिङ्। यदाय द्योरुपसंख्यानं। लृङोप

वादः। उतावु यत्त यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निंदेन्नाकवक्लृपयामि न मर्षयामि। लृङ् प्राग्वत्। यच्चयत्रयोः। यच्च यत्र वा त्वं मे [illegible]वं कुर्याः न
श्रद्दधे न मर्षयामि। गर्हायां च। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तं। यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङ् एव स्यात्। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः
अन्याय्यं तत्। चित्रीकरणे च। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत्। [illegible]लृङ् पदे। यच्च यत्राश्चर्यमनुमित्युपपदे चित्रीकर
णे गम्यमाने लृङ् स्यात्। आश्चर्यमंधो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति। अयदौ किं। आ[illegible]श्चर्यं यदि सोऽधीयीत। उताप्योः समर्थयोर्लिङ्।
बाढमित्यर्थे न योः सतोर्लिङ् स्यात्। उत अपि वा हन्यादघं हरिः। समर्थयोः किं। उत दंडः पतिष्यति। अपि धास्यति द्वारं। प्रश्न
प्रच्छादनं गम्यते इतः प्रभृति लिङ् निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेपि नित्यो लृङ्। कामप्रवेदनेऽकच्चिति। स्वाभिप्रायाविष्कर ॥
णे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति। कामो मे भुंजीत भवान्। अकच्चितीति किं। कच्चिज्जीवति। संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धा
प्रयोगे। अलमर्थोत्र प्रौढिः। संभावनमित्युत्साहोऽस्ति च पि मया समर्थ्या चविपरिणम्यते। संभावनेपि लिङ् स्यात्तेच्चेत्संभावनमल

मिति। अलमि सिद्धाप्रयोगे सति। अपि गिरिं शिरसा भिंद्यात्। सिद्धाप्रयोगे किं। अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति। विभाषा धातौ
सं भावनेऽवचने ऽयदि॥ पूर्वं सूत्रमनुवर्त्तते। संभावनार्थे धातावुपपदे लिङ् वा स्यात् तच्छेद् यच्छब्दः पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनं। संभाव
110 यामि भुंजीत भोद्यत्ते वा भवान्। अयदि किं। संभावयामि यद् भुंजीयास्त्वं॥ हेतुहेतुमतो लिङ्॥ वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत् सुखं या
यात्। कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति। भा विष्यत्येवेष्यते। नेह। हंतीति पलायते। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ। इच्छामि भुंजी
त भुंक्तां वा भवान्॥ एवं कामये प्रार्थये इत्यादि योगे बोध्यं। कामप्रवेदने इति वक्तव्यं। नेह। इच्छन् करोति। लिङ् च। समानक
र्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात्। भुंजीयेति इच्छति। इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने। लिङ् स्यात्। पक्षे लट्। इच्छेत्। इच्छति। का ॥११॥
मयेत। कामयते। विधिनिमंत्रणेति लिङ्। विधौ यजेत। निमंत्रणे इह भुंजीत भवान्। आमंत्रणे इहासीत। अधीष्टे पु
त्रमध्यापयेद्भवान्। संप्रश्ने किं भो वेदमधीयीय उत तर्कं। प्रार्थने। भो अनेन लभेयं एवं लोट्॥ प्रैषातिसर्गप्राप्त

कालेषु कृत्याश्च । प्रैषो विधिः । अभिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यं । भवान् यजतां । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालेऽर्थे

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत । यजतां । यष्टव्यं । स्मे लोट् पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्या

नां चापवादः । मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजतां स्म । अधीष्टे च । स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्मग्रध्यापय । लिङ्यदि । यच्छब्दे उ

पपदे काल समय वेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला यद्भुञ्जीत भवान् । अर्हे कृत्यतृचश्च । चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः । शकि लिङ्

च । शक्ये लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । माङि लुङ् । मा कार्षीः । कपं मा भवतु मा भविष्यति । नायं माङ् । किन्तु माशब्दः ॥ धा

तुसंबन्धे प्रत्ययाः । धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङः सर्वाख्यक्रियायाः बाधा स्यात्तद

नुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्ददर्श । भूते लट् । अतीतश्च वासकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमया

ज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनं । क्रियासमभिहारे लोट् । लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । पौनःपु

न्त्येभृशार्थेचेद्योत्येधातोर्लोट् स्यात्तस्यचहिस्वौस्तः।तिङामपवादः।तौचहिस्वौकृत्स्नेपरस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौस्तः।तिङ्संज्ञौचत
ध्वमौ।क्वविषयेतुहिस्वौवास्तः।पुरुषैकवचनसंज्ञेतुनानयोरतिदिश्येतेहिस्वविधानसामर्थ्यात्।तेनसकलपुरुषवचनविष
येपरस्मैपदिभ्योहिः।कर्त्तरि।आत्मनेपदिभ्यःस्वोभावकर्मकर्तृषु।।समुच्चयेऽन्यतरस्यां।।अनेकक्रियासमुच्चयेद्योत्येप्रागुक्तंवा
स्यात्।यथाविध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन्।।आद्येलोड्विधानेलोट्प्रकृतिभूतएवधातुरनुप्रयोज्यः।समुच्चयेसामान्यवचन
स्य।।समुच्चयेलोड्विधौसामान्यार्थस्यधातोरनुप्रयोगःस्यात्।अनुप्रयोगाद्यपायथ्यंलडादयस्तिबादयश्च।ततःसंख्या
कालयोःपुरुषविशेषार्थस्यचाभिव्यक्तिः।।क्रियासमभिहारेद्वेवाच्ये।याहियाहीतियातियुतःपुनरतिशयेनवाया ।।१११।।
नंद्यूतस्यार्थः।एककर्तृकंवर्त्तमानंयायायानंयातीत्यस्य।।इतिशब्दस्तुभेदान्वयेतात्पर्यंग्राहयति।एवंयातः।यांति।यासि।या
थ।यातयातेतिसूत्रंयाथापध्याहियाहीत्ययासीत्।यास्यतिवा।अधीघाधीष्वेत्यधीते।अध्वंविषयेपक्षेऽधीध्वमधीध्वमितिरूप

मधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुंक्ष्व दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते ॥ तध्वमोः सक्तून्पिबत खादतेत्यभ्य
वहरथ । भुंग्ध्वं आस्वादध्वमिति अभ्यवहरध्वे । पक्षे हि स्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे
सक्तून् पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते ॥ दाधिकमास्वादते । एतेन पुरीमवस्कंद लुनीहि नंदनं मुषाण रत्नानि हरामरांगनाः ।
विग्रह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः इति व्याख्यातं । अवस्कंदनलवनादिरूपानानाद्यतनपरोक्षार्
थककर्तृको अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनः अवस्कंदेत्यादिरर्थ इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव ॥ द्वितीयसूत्रे क्रियास
ॐ मभिहारेत्यस्यानुवृत्तेः लोड्ं तद्विशापनेश्च । पुरीमवस्कंदेत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केचिद् भ्रम एव ॥ पुरुषव ।११२॥ ॥
चनसंज्ञेह तु नेत्युक्तत्वात् ॥ ॥ ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ ॥ ॥ इति भट्टोजीदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमु
द्यां तिङंतं समाप्तं ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छे ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छे ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छे ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ श्री ॥ छे ॥ श्री ॥ छे ॥

१९२